

Tre økonomiske professorers teologi

af Niels Kærgård

1. Indledning

Københavns Universitets økonomistudium havde i årtierne op mod 1. verdenskrig et lærerkollegium, hvis forhold til teologien er interessant af flere grunde.

For det første kan det anvendes til at sætte spørgsmålstejn ved den hypotese, at videnskabsmændene på den tid i højere og højere grad blev præget af rene ateistiske holdninger, som det f.eks. udtrykkes af P.G. Lindhardt, der omtaler Westergaard som »et særsyn blandt 1880'ernes »vantro« videnskabsmænd«.¹

For det andet er et økonomisk – »materialistisk« – samfundssyn ofte fremhævet som den absolutte modsætning til mere »åndelige« eller religiøse holdninger:²

Vi ser på et træ og tænker på, at det kan blive til tømmer, på et vandfald og forestiller os, at det kan levere elektricitet. Men før træet bliver til tømmer, er det en levende organisme som har form og skikkelse. ... De alternative muligheder skabes også af forskerne. Biologerne er godt med, mens til gengæld økonomerne er stort set rene fagidioter, som ikke forstår noget som helst.

Det kan derfor være ganske interessant at se på økonomernes egne arbejder om mere holdningsmæssige og religiøse spørgsmål.

En tredje grund til at se nærmere på økonomernes teologiske forestillinger omkring århundredskiftet er, at man næppe forstår deres økonomiske overvejelser fuldt ud uden at tage deres religiøse holdninger i betragtning.

De tre økonomer, der skal behandles, er Harald Westergaard (1853-1936), L.V. Birck (1871-1933) og Jens Warming (1873-1939). Westergaard er noget ældre end de andre, men dog ikke mere, end at de alle har været professorer samtidig – i perioden 1919-1924 besatte disse mænd 3 af statsvidenskabs 4 professorater.

I økonomiens historie er de ingen hr. hvem som helst. I det netop genudgivne førende internationale økonomleksikon,³ er der kun fundet plads til fire danske økonomer, og de her behandlede 3 er alle iblandt dem.⁴

Det er almindeligt, at analysere de tre's økonomiske forfatterskaber helt uafhængigt af deres religiøse holdninger, der betragtes som »priva-

te«,⁵ men det er jvf. senere næppe altid særlig frugtbart. I det følgende skal det derfor forsøges at skildre dem som hele mennesker med vægt på deres teologiske holdninger. Alle tre har skrevet om teologiske emner, men når forfatterskaberne analyseres, plejer disse dele at træde helt i baggrunden.

De tre er også et interessant trekløver i den forstand, at de dækker et bredt spektrum af teologiske holdninger. Ofte henvises til Henrik Pontoppidans roman »De dødes Rige«, der udkom i årene 1912-1915, som den mest levende skildring af holdningerne i perioden efter systemskiftet i 1901. Og alle de teologiske synspunkter, der optræder heri, kan med lidt god vilje ses afspejlet hos de tre økonomer. Den organiserede kristendom med økonomisk og politisk magt og midler, som den specielt viser sig i Københavns Kirkefond, er i bogen repræsenteret af Stensballe og Johannes Gaardbo og blandt økonomerne af Harald Westergaard. Den lidt enfoldigt troende kristne, hvis tro ikke passer ind i de herskende systemer, og som sætter sin sociale position på spil for sin tro, er i bogen repræsenteret af Mads Vestrup og hos økonomerne af Jens Warming. Endelig er der en udogmatisk religiøsitet, der næppe engang kan kaldes kristen, men som i hvert fald indebærer en dyb interesse for religiøse problemer, uden at dette fører til tilslutning til et af de kendte religiøse systemer; dette synspunkt repræsenteres af bogens helt Torben Dihmer og blandt økonomer af L.V. Birck.

2. Harald Westergaard – en etableret del af kirkehistorien

2.1. Indledning

Harald Westergaard var ansat ved Københavns Universitet i 40 år, heraf i 37 år som professor i nationaløkonomi og statistik. Han er en kæmpe i dansk videnskabs- og kulturhistorie. Det særlige ved Westergaard er, at han indtager en nøgleposition på tre helt forskellige områder. Han har en plads i dansk nationaløkonomis historie, bl.a. med et par ungdomsarbejder indenfor matematisk økonomi af international klasse og med en række indflydelsesrige lærebøger. Han var desuden et af de helt store navne i europæisk statistik i en meget lang periode. Endelig har han en etableret plads i dansk kirkehistorie, bl.a. som et, måske det, ledende navn i Københavns Kirkefonds første periode og som en hjørnesten i al kristeligt-socialt arbejde omkring århundredskiftet. Han er en af de meget få, der har haft to biografier i Dansk biografisk Leksikon; Jens Toftegaard skriver om ham som økonom og statistiker, og Hans Koch skriver om ham set fra et kirkehistorisk synspunkt.

Hans virke er beskrevet i utallige artikler; ud over de to allerede nævnte fra Dansk bibliografisk Leksikon bl.a. fra hans 70-årsdag Toftegaard (1923) og Zeuthen (1923) og fra 80-årsdagen Iversen (1933). Der er en lang række analyserende nekrologer bl.a. Nybølle (1936), Nielsen (1936), Marstrand (1937), Helweg-Larsen (1937) og Toftegaard (1936). Han er senere portrætteret i Jensen (1976) og hans teologiske holdninger er analyseret i Christensen (1976). Der ud over spiller han en betydelig rolle i enhver kirkehistorie – han er f.eks. den ikke-teolog, der er omtalt flest gange i Schwarz Laustens nye kirkehistorie⁶. Selv har han skrevet en lang række teologiske indlæg og holdt masser af foredrag, hvoraf en del er trykt som kronikker e.l., han har udgivet brudstykker af erindringer forskellige steder, og en række breve er udgivet. Hans teologiske hovedværk er vel nok den lille bog »Fra forargelse til Tro« fra 1885, men korrespondancen op til Kirkefondets dannelse er en hovedkilde i dansk kirkehistorie; korrespondancen er udgivet af Helweg-Larsen i 1955.

Med alt dette materiale er der stof til en tyk bog om Westergaard, og det kan med rette spørges, om endnu en oversigt på en halv snes sider over hans liv og virke kan tilføje noget nyt. Ideen i den følgende fremstilling er ganske vist at give en biografi, der kan stå alene, men den vil særlig dyrke to aspekter, der har været trængt noget i baggrunden i, hvad der tidligere har været skrevet om Westergaard.

For det første er tidligere analyser af Westergaard typisk skrevet ud fra et klart økonomisk eller et klart kirkehistorisk udgangspunkt. Samspillet mellem Westergaards videnskabelige og kirkelige holdninger har været meget lidt dyrket, selv om der er klare indikationer af et sådant samspil.

For det andet rejser det her givne oplæg, hvor Pontoppidans »De dødes Rige« er taget som baggrundsstruktur, spørgsmålet om, hvorvidt den intolerance og det svæversyn som romanens Johannes Gaardbo præges af, også kan findes som et træk ved Harald Westergaard. Mere kritiske spørgsmål til Westergaards virke har været meget lidt stillede. Stort set alle artikler om ham incl. dem i Dansk biografisk Leksikon er skrevet af hans venner og elever, som naturligt nok har været så tæt på ham, at en kritisk distance i portrætterne mangler. Uden at gå i den modsatte grøft, kan der være grund til at sige nogle mere om Westergaards svagheder.

2.2. Westergaards baggrund og karriere

Harald Ludvig Westergaard blev født den 19. april 1853. Westergaard-familien hørte til blandt samfundets ledende. Hans far Niels Ludvig

Westergaard (1815-1878) var en international anerkendt orientalist, der fra 1845 var professor i indisk-orientalsk filologi ved Københavns Universitet. Navnlig oldpersisk og sanskrit var hans speciale. Han var rektor for Universitetet i 1867-68. Han var utvivlsomt en travl mand, der ud over sit videnskabelige virke havde en række tillidshverv. Han var i 1848 medlem af den grundlovgivende forsamling (valgt i Holbæk amt), men var ellers ikke politisk aktiv. Fra 1856 var han en af eforene for Den Arnemagnæanske Stiftelse, og allerede da var han formand for Det Nordiske Litteratursamfund. Fra 1853 til 1865 redigerede han *Historisk Tidsskrift*. I 1868 blev han æresdoktor i Lund og i 1869 etatsråd. En søster til Niels Westergaard var gift med de sjællandske bondevenners førende leder C.C. Alberti (1814-1890), der var overretsprokurator i København fra 1853 og valgt til folketinget i Sorø-kredsen fra 1849 til sin død.

I hjemmet var der foruden Harald Westergaard 3 andre børn, og det kan ikke have været helt problemfrit, idet Niels Westergaard ud over at have været en travl mand også led af en del sygelighed, idet han allerede på sin ungdoms rejser i Persien pådrog sig en alvorlig sygdom, og moderen, Christiane Frederikke f. Ryge⁷ døde allerede i 1856 som 36-årig lige inden Harald Westergaards 3 års fødselsdag.

Om holdningerne i hjemmet ved vi relativt lidt, men vi ved i hvert fald, at Niels Westergaard var stærkt nationalt sindet og lod sig påvirke kraftigt af 3-årskrigen og krigen i 1864. Han, der havde været stærkt internationalt orienteret, gik mere og mere over til at skrive på dansk og afskar kontakten med sine internationale, specielt tyske, kollegaer.

På trods af sin kones død lykkedes det Niels Westergaard at holde sammen på hjemmet og give børnene en god start. Både Harald Westergaard og hans storebror Viggo Westergaard kom på Metropolitanskolen, og fik startet imponerende karrierer.⁸

Det kan ikke have undgået at påvirke Harald Westergaard, at moderen var død så tidligt, og faderens død kommer i 1878 samtidig med Harald Westergaards religiøse vækkelse.

I 1871 blev Westergaard student, og begyndte samme år at læse matematik. Han blev så i 1874 som 21-årig cand.mag. i matematik, men var blevet interesseret i samfundsforhold og startede derfor på Det Statsvidenskabelige Studium. Han blev cand.polit. i 1877.

Hans uddannelse var ideel med henblik på en forskerkarriere indenfor økonomisk teori. Netop i 1870'erne skete der store ting internationalt i økonomisk teori. Efter at have levet på traditionerne fra de store klassikere, Adam Smith, David Ricardo og John Stuart Mill, kom marginalismens gennembrud med bøger af englænderen Stanley Jevons i

1871, østrigeren Carl Menger 1871 og franskmænden Leon Walras i 1874. Hvad der skete i økonomisk teori på det tidspunkt er kompliceret; man gik bl.a. fra en teori, hvor varenes værdi var bestemt af den ved produktionen af dem forbrugte mængde arbejde (det der i vore dage vel bedst er kendt fra Karl Marx's arbejdsværdilære), til en teori, hvor forbrugernes subjektive vurderinger spillede en afgørende rolle. De nye teorier prøvede at analysere det komplicerede samspil mellem udbud og efterspørgsel for mange forskellige markeder (det der er blevet kaldt generel ligevægtsteori). Til forståelse af Westergaards indsats er det nok at være klar over

- at økonomisk teori var i opbrud efter en række epokegørende nye fremstillinger først i 1870'erne
- at et nyt fasttømret system først for alvor stod klar med Alfred Marshall's *Principles of Economics* fra 1890
- at de nye teorier i meget høj grad byggede på matematiske analyser af det økonomiske system
- og endelig at de nye matematiske teorier specielt i Tyskland gav anledning til en kraftig metodestrid mellem disse teoretiske økonomer og en historisk-beskrivende, socialt orienteret økonomisk skole (de såkaldte katedersocialister).

Det er værd at bemærke, at det nye kom meget hurtigt til Danmark. Faktisk havde matematikerne Julius Petersen og Frederik Bing uafhængigt af den internationale debat argumenteret for en fornyelse af økonomien allerede i 1873.⁹

Harald Westergaards uddannelse i økonomi og matematik var ideel, og han var da også hurtigt med. I et brev til Jevons forklarer Westergaard ham, hvorledes en mere direkte brug af matematisk maksimeringsteknik ville lette argumentationen (brevet er kendt fra en tak, i 2. udgaven fra 1879 af Jevons bog, og nævnes som teorihistorisk interessant bl.a. af Creedy.¹⁰) I en artikel i *Tidsskrift for Mathematik* 1876 bruger Westergaard som den første matematisk maksimeringsteknik (Lagrange-multiplier metoden) på et økonomisk problem; da artiklen er på dansk, er man først blevet opmærksom på den i de senere år.¹¹ I 1870'erne var der således gode udsigter til, at danske forskere skulle komme til at spille en ledende rolle i det internationale nybrud i matematisk økonomisk teori med Harald Westergaard og Julius Petersen som de ledende, begge havde internationalt bemærkelsesværdige arbejder fra 1870'erne. Westergaard var i 1878-79 på en stor udlandsrejse bl.a. til England for at træffe Jevons og få førstehåndskendskab til de nye teorier. Men der kom aldrig noget ud af det.

Westergaard skrev i 1891 en lille lærebog »Indledning til Studiet af Nationaløkonomien«, og den blev uhyre betydningsfuld i Danmark, som bogen der gjorde de nye teorier til almen eje her i landet. Som Carl Iversen skriver i 1933:

Saare uanseligt og beskeden af Ydre er det tynde graa Hefte: »Indledning til Studiet af Nationaløkonomien«, som Westergaard udsendte i 1891, og dog har denne lille Bog sat Skel i dansk Nationaløkonomis Historie; i den slaas Døren op for den moderne økonomiske Teori, som omtrent samtidig var skudt frem i Østrig, England, Schweiz og Amerika.

Men der er ingen forskningsmæssige bidrag til udviklingen af økonomisk teori efter 1880 hverken fra Julius Petersen eller fra Harald Westergaard, og der er ingen spor af kontakt mellem dem.

Harald Westergaards udlandsrejse i 1878-79 fik ham nemlig til helt at ændre spor også forskningsmæssigt. Han var inden rejsen begyndt at interessere sig for sociale forhold. I 1875 altså allerede i studietiden blev han som statistiker knyttet til den store arbejderkommission, hvor han traf en række af de mænd, der arbejdede stærkest for forbedring af de fattiges kår, specielt stiftsfysicus F.C. Krebs¹². Disse spirer blev under udlandsrejsen til en fuldt afklaret kristelig social livsholdning. Den store begivenhed i England blev ikke mødet med Jevons, men mødet med John Malcolm Ludlow, »Chief Registrar of the Friendly Societies«, den ledende skikkelse i det kristelige sociale arbejde i England.¹³

Da Westergaard kom hjem kastede han sig over statistiske studier af sociale forhold. I 1881 skrev han sin første artikel i Nationaløkonomisk Tidsskrift (»Spørgsmålet om Alderdomsforsørgelse«), hvori han nu har forladt den strengt teoretiske økonomi¹⁴.

Nationaløkonomien er ikke baseret paa Fakta og formel-logiske Slutninger alene; den berører de menneskelige Interesser dybt, og i Hver Theori kommer da et Moment af den paagjældende Forfatters Livsopfattelse med ind.

Samme år fik han Universitetets guldmedalje på en afhandling om dødeligheden i de forskellige samfundsklasser, en afhandling der i 1882 udkom på tysk med titlen »Die Lehre von der Mortalität und Morbilität«. Den blev genudgivet i en omarbejdet og udvidet udgave i 1901, og står som et hovedværk i europæisk demografi og statistiks historie. Dette værk skaffede ham i 1883 et docentur i statsvidenskab ved Universi-

tetet, og i 1886 blev han professor, en stilling han bestred, til han i 1924 blev 70. Hans fag var statistik og nationaløkonomi, idet hans forskning dog i helt dominerende grad var koncentreret om den anvendte statistik med forskellige former for socialstatistiske analyser i centrum.

På dette område var han en international kapacitet. I fortegnelsen over hans arbejder¹⁵ er anført 59 artikler i internationale tidsskrifter. Mest publicerede han i tysksprogede forsikringstidsskrifter, således er der 18 artikler i »Assekuranz Jahrbücher« og 15 i »Österreichische Revue, Organ für Assekuranz«. Men der er også artikler i alle de førende engelsk- og tysksprogede fagtidsskrifter, f.eks. 5 artikler i »Jahrbuch für Nationalökonomie und Statistik«, 4 i »Economic Journal«, 2 i både »Quarterly Publication of the American Statistical Association«, og i »Journal of the Royal Statistical Society«, og enkelte artikler i både »Biometrika« og »Economica«.

Der er en tæt forbindelse mellem Westergaards holdninger og emnerne for hans forskning. De statistiske analyser behandler emner af relevans for hans sociale og kirkelige arbejde. Det er som tidligere nævnt emner som dødelighed i forskellige socialgrupper, og en stor plads har også arbejdet med alkoholproblemer. Det sidste er et typisk eksempel på Westergaards virke; han dækker hele spektret fra internationale tidsskriftsartikler med videnskabelige analyser af alkoholismens virkninger til korte artikler i dagspressen og i danske og skandinaviske »ædrueligheds tidsskrifter«, samt folkelige foredrag i religiøse kredse (f.eks. er der 5 artikler i »Revue internationale contre l'alcoolisme« og en række af de tidligere nævnte artikler i tyske forsikringstidsskrifter handler også om overdødelighed ved alkoholisme).

Udover de videnskabelige arbejder og debatindlæggene skrev han betydningsfulde lærebøger. »Indledning til Studiet af Nationaløkonomien« fra 1991 er nævnt. Den blev fulgt af »Nationaløkonomien i Hovedtræk« fra 1908 (den kom på finsk i 1909, og i en dansk 2. udgave i 1912). Hans berømteste og mest indflydelsesrige lærebog er dog nok »Statistikens Teori i Grundris« på godt 300 sider, der kom samtidigt på dansk og tysk i 1890, i en dansk 2. udgave i 1915 og i en dansk 3. udgave og en tysk 2. udgave (udarbejdet sammen med H.C. Nybølle) i 1927-28. Der er der ud over en række bøger og memoranda til undervisningsbrug, bl.a. også lærebøger i dansk samfundsbeskrivelse.

Ud over universitetsarbejdet og det sociale og kirkelige arbejde havde Westergaard et omfattende virke vedrørende anvendelsen af de statistiske og forsikringsvidenskabelige metoder. Han sad i en række kommissioner, i forsikringsselskabers bestyrelse og var direktør i Københavns Brandforsikring fra 1885 til 1935 og i Sparekassen Bikuben fra

1886 til 1936. Han var medlem af forsikringsrådet fra dets oprettelse i 1904 til 1932.

Der er ingen tvivl om, at Harald Westergaard var en gigant i europæisk statistik i mere end en menneskealder. Han fortsatte sit virke lige til sin død. Hans sidste store bog »Contributions to the History of Statistics« på 280 sider udkom i London i 1932, da han var 79, og i fortællelsen over hans værker er anført 15 numre for perioden 1933-36, d.v.s. efter han blev 80. I disse senere år optog arbejdsløshed ham meget, og han overvejer, om man måtte gå i mere planøkonomisk retning for at bekæmpe problemet.

Det er helt forståeligt, at alle biografier selv de nyeste lader sig imponere af denne kæmpe. Dansk biografisk Leksikon for 1984 slutter med et citat fra hans 80-års festskrift, hvori det hedder¹⁶, at han

ved sin videnskabelige indsats, stadig levende interesse for samfundsklassernes vel, den usvækkede glæde ved andres, særlig elevs videnskabelige arbejde har været et eksempel på hvad der adler et menneskes liv.

og i Danske Økonomer fra 1976 skriver Arne Jensen¹⁷ at

Harald Westergaard kommer os stadig ved, når vi kvalitetsbevidst taler samfundsrelevant forskning og undervisning og er parat til omhyggelig konfrontation med virkeligheden.

Skal man spille djævelens advokat, må det imidlertid nok med, at Westergaard næppe var særlig tolerant i faglig henseende. Han formulerede sit syn på statistikkens metode ganske skarpt og var ikke særlig åben overfor de nye mere matematisk-modelorienterede metoder, der kom frem i århundredets første årtier. Han siger f.eks. i sin afskedsforelæsning i 1924 om disse metoder, at de

indeholder en Fristelse til at arbejde for mekanisk, idet man saa at sige kaster Tallene ind i en Maskine, der leverer det færdige Produkt, medens det i Virkeligheden gælder om at fjerne sig saa lidet som muligt fra sit Iagttagelsesmateriale. De mere gammeldags Metoder giver os ofte langt tydeligere Begreb om Tallenes indbyrdes Sammenhæng. Jeg kan ikke frigøre mig fra den Tro, at Korrelationsteorien aldrig var kommet saaledes paa Mode, som den er, hvis de mange matematiske Problemer, den kan give Anledning til, ikke havde øvet dens Tiltrækningskraft på matemati-

kere, og jeg tror, at disse Formler efterhaanden vil blive lagt til Side som altfor uhaandterlige«

I Mogens Boserups oversigt over dansk økonomis udvikling¹⁸ anføres et afsnit om »stækkede Ørne«, d.v.s. danske økonomer, der leverede en pionerindsats, som aldrig blev accepteret og udbredt. I Boserups afsnit omtales tre begivenheder centreret om navnene Julius Petersen, E.Ph. Mackeprang og Jens Warming – og Westergaard er uden at blive nævnt med i alle. For at give et mere fuldstændigt og kritisk billede af Westergaard, skal disse 3 episoder kort resumeres. Samtidig skal Westergaards forhold til den svenske økonom Knut Wicksell nævnes.

I 1870'erne var både Westergaard og Julius Petersen og flere andre som allerede tidligere nævnt langt fremme i udviklingen af den nye matematiske økonomiske teori. Begge blev professorer ved Københavns Universitet i 1880'erne, Westergaard i bl.a. økonomisk teori. Men der kom aldrig noget ud af det, og der kan ikke spores nogen kontakt mellem Westergaard og Julius Petersen. Der er ingen opfordringer fra Westergaard til Julius Petersen om at fortsætte.¹⁹ Westergaards religiøse vækkelse fik ham til at skifte forskningsspor, hvilket han næppe kan bebrejdes, men at han intet gjorde for at tilskynde Julius Petersen til at fortsætte sit arbejde med matematisk økonomi, er overraskende og kan måske bedst forklares med, at Julius Petersen var medlem af Brandes-kredsen og erklæret ateist.²⁰

Et andet forhold af lignende karakter er relationen til Knut Wicksell (1851-1926). Han er vel Nordens førende økonom nogensinde. Han er næsten fuldstændig jævnaldrende med Westergaard. Også han startede med at tage en kandidatgrad i matematik, og han var professor i økonomi i Lund (1901-1916) samtidig med, at Westergaard var det i København. Han arbejdede med økonomisk teori i samme stil som Westergaards ungdomsarbejder og Westergaards lærebog fra 1891. Men der er ingen spor af kontakt imellem dem. Westergaard skriver en kort biografi i Nationaløkonomisk Tidsskrift på Wicksells 70-års dag²¹, men den er langt fra ubetinget rosende. Westergaard taler ganske vist om Wicksell som en uforfærdet stridsmand, men umiddelbart efter om ham som »uden Tvivl den ejendommeligste Skikkelse imellem de skandinaviske Nationaløkonomer«, »men over hans Tilværelse er der dog faldet mere Ro end tidligere«. Nogle af Wicksells forelæsninger omtales som »stærkt farvede af republikanske og fritænkeriske Ideer« og han er »for meget Enspændernatur til med nogenlunde lethed at leve sig ind i andre Mennesker Tankegang«. Også her er det en nærliggende tanke, at det tilsyneladende uforklarligt kølige forhold skyldes holdningsmæssige

modsætninger. Wicksell var »fritænkerisk« og fik f.eks. i 1908 en dom på 2 måneders fængsel for blasfemiske bemærkninger om den ubesmittede undfangelse.²²

I 1906 forsvarede Westergaard-eleven E.Ph. Mackeprang en disputats netop med anvendelsen af de nyeste matematisk-statistiske metoder, der her for første gang anvendtes indenfor økonomien. Westergaard sablede ud fra det ovenfor anførte statistiksyn afhandlingen ned, og Mackeprang forlod forskningsområdet. Først i 1970'erne blev afhandlingen genopdaget og nævnt som et internationalt pionerarbejde.²³

Endelig bidrog Westergaard-eleven Jens Warming (jvf. senere i dette papir) med en række teoretiske nyskabelser, som var oversat til op i 1970'erne. Ingen gjorde den internationale forskningsverden opmærksom på Warmings analyser. Med Westergaards internationale position kunne han have gjort det, men intet tyder på, at han prøvede.

Der kan ikke rokkes ved, at Harald Westergaard fagligt har været blandt de største (og måske er den største) i dansk økonomi og statistiks historie. Det er også rigtigt, at hans menneske- og samfundssyn hang tæt sammen med hans videnskabelige virke. Det er derfor forståeligt, at man som Hans Koch²⁴ kan skrive, at

hvad man med Rette betegner som hans Omvendelse saa langt fra at svække hans videnskabelige Stræben snarest synes at øge den eller dog at give den et yderligere Tryk i Retning af det, som kan tjene Mennesker, og særlig dem, som har det trangt.

Der er imidlertid, hvis man ser nøjere efter, klare indikationer på, at en række lovende spirer i dansk økonomisk forskning blev trådt under fode i de næsten 50 år Westergaard dominerede dansk samfundsvidenskab. De retninger, der idag dominerer økonomien og statistikken, er meget matematiske og modelorienterede, og der var i Danmark en række overraskende tidlige tilløb i disse retninger, men de blev kvalt i Westergaards dominerende skygge.

2.3. *Westergaard og kirken*

I Westergaards tidligste ungdom spillede religionen næppe nogen stor rolle²⁵. Da han i 1871 blev student, var han givetvis en ung selvbevidst herre. Han har selv skildret det i nogle erindringer²⁶

Det gælder sikkert den Dag i Dag for enhver nybagt Student, det gjaldt endnu mere dengang, da der endnu var en lille Rest tilbage af Glansen i det naive Ord: *Herrer vi ere i Aandernes Rige*. I lan-

ge Tider havde man higen efter at slippe for Skolens mangeaarige Tvang, man havde drømt om Vandringer i Videnskabens forjættede Land, hvor man tænkte sig, at man skulde finde Løsningen paa alle Tilværelsens Gaader; endelig kom dette æventyrlige Øjeblik; for sidste Gang vandrede man ind ad Skolens Dør som Discipel og gik ud som en fri Mand, akademisk Borger, der skulde arbejde og studere paa eget Ansvar.

I studietiden var han en søgende sjæl, der talte meget lidt om religion²⁷.

Darwins Bøger læste jeg med stor Iver, skønt jeg savnede den fornødne naturhistoriske Ballast; en Tid lang syntes jeg, at Udviklingslæren maatte kunne bringe den Fasthed ind i Verdensopfattelsen, som jeg higede efter. Det varede rigtignok ikke længe, inden jeg opdagede, at det ikke slog til.

En Higen efter at naa et fast Punkt at staa paa prægede hele mit aandelige Liv dengang. Kristendommen lagde jeg snart tilside, og jeg havde fundet Tilskyndelse nok til at gøre det, snart i min egen Selvtillid, snart hos Digtere og Tænkere. L. Feuerbachs Wesen des Christenthums, Kierkegaards Øjeblikket, gav mig Vaaben i Hænde mod Kristendommen og Kirken. Men da jeg nu ved egen Kraft skulde vinde en Livsanskuelse, gjorde jeg snart den Opdagelse, at jeg ikke kunde finde Fodfæste noget Sted. Det laa ikke i min Natur at lukke mig op for ret mange; der var vel i det hele taget dengang hos mange alvorlige Mennesker en Sky for at tale om de dybeste personlige Emner. En stor Del af »det moderne Gennembruds Mænd« var Medlemmer af »Litteraturselskabet«; der søgte jeg ind i det Haab at finde Mænd, som havde tiltvunget sig den Fred, jeg ikke selv havde fundet. Men jeg blev skuffet. Der var sikkert blandt Medlemmerne mange alvorlige og sandhedskærlige Personligheder, men jeg antager, at deres Styrke mere har ligget i det negative end i det positive. Saa levede jeg videre paa egen Haand, et Studerekammerliv, med den trøstesløse Følelse, at jeg havde lidt aandeligt Skibbrud.

Dette ændrede sig ved en meget håndgribelig omvendelsesproces i årene 1878-79. I disse år var Westergaard som nævnt på en lang udlandsrejse, bl.a. med det formål at træffe den førende engelske økonomiske teoretiker, W. Stanley Jevons, for derved at udbygge den påbegyndte forskning i matematisk økonomi. Det blev imidlertid ikke mødet med Jevons, men mødet med den ledende engelske repræsentant for den kri-

stelige sociale bevægelse, John Malcolm Ludlow der kom til at præge Westergaard for livet. Selv skildrer Westergaard begivenhederne i 1909, hvor han med udgangspunkt i sin begejstring for Byron skriver²⁸

Hele denne himmelstormende Trods, parret med dyb Melankoli, passede saa godt for mig. At lukke sig inde i sit eget Jeg, at stæn-ge alle Magter ude derfra, det var det, jeg vilde. Ingen skulde kunne sejre over den Fæstning, ingen Gud skulde kunne trænge derind. Var der ogsaa Trøsteløshed derinde, saa var det dog min egen Verden, mit Kongerige, hvori jeg ikke vilde dele Magten med nogen anden.

Den, der er kommet til det Punkt, har en Mulighed for at komme videre, hvor trøstesløst det end kan se ud for ham. Jeg skal ikke her give nogen Skildring af, hvorledes det gik til, at jeg lærte at ydmyge mig og at lukke op for Fæstningen, saa at han kunde komme ind, der »staar for Døren og banker«. Det var en Lykke for mig, at jeg i denne Gæringstid kom til at rejse udenlands 1878 og under min Udenlandsrejse kom i Berøring med alvorlige Kristne. Blandt dem vil jeg først og fremmest nævne John Malcolm Ludlow, en af dem, om hvem en Englænder engang sagde til mig, at hvis man skulde lede Englands tyve grand old men op, vilde Ludlow være en af dem. Han hjalp mig ogsaa i mine Studier, gav mig ypperlige Introduktioner, ogsaa til fremragende tyske og franske Videnskabsmænd og Socialpolitikere.

Hvilken betydning, Ludlow fik for Westergaard, er veldokumenteret i breve, vidnesbyrd som det ovenfor citerede, og i det faktum, at Westergaards ældste søn fik navnet Harald Malcolm Westergaard.

Som det er skildret i forrige afsnit skiftede Westergaards forskning samtidig retning fra den matematisk økonomiske teori til socialstatistik, og han blev ogsaa hurtigt et stort navn i danske kristeligt sociale kredse. Navnlig det lille bekendelsesskrift »Fra Forargelse til Tro« fra 1885 vakte stor opmærksomhed. Westergaard karakteriserer selv skriftet i forordet²⁹

Dette lille Skrift gjør ikke Fordring paa at meddele noget Nyt, det skal ikke være noget filosofisk Indlæg i Spørgsmaalet om Tro og Viden, ikke nogen theologisk Afhandling, men kun et Vidnesbyrd om den enfoldige Christendom, aflagt af en Lægmand, der efter med Begejstring at have troet paa Tankens Evne til at gjen-nemtrænge Alt, en Tid lang led under Skuffelse og Tvivl og Angst, og tilsidst fandt Fred i sin Barnetro.

Skriftet er karakteristisk for Westergaards kombination af stille overbevisning og beskedenhed på den ene side og udadvendt fanfare på den anden. Skriftet bekender en jævn dagligdags kristendom³⁰

Og det er maaske navnlig værd at gøre opmærksom paa, at Indøvelsen i Kristendommen aldeles ikke behøver at være en hysterisk, krampespændt Underkastelse paa Naade og Unaade, – lad Arbejdet heller gaa langsomt og jævnt, Haand i Haand med de daglige Sysler, uden at man taber sin sunde og simple Glæde ved det jordiske Liv og de Opgaver, man har her paa Jorden.

Men det betyder ikke, at Westergaard gik stille med sin tro. »Fra Forargelse til Tro« blev f.eks. udgivet samtidig på dansk i København og på tysk i Leipzig.

Dermed var Westergaards navn for alvor slået fast i kirkelige kredse. Han blev medlem af bestyrelsen for Københavns Indre Mission fra 1886, men var for aktivistisk for mange gamle missionsfolk og udtrådte igen i 1893.

I 1886 begyndte også de store fælleskirkelige »Bethesda-møder«. Københavns befolkningstal steg fra 102.000 i 1800 til 360.000 i 1890 og 455.000 i 1900. Navnlig var de store brokvarterer vokset frem. Det gav naturligvis anledning til mange sociale problemer. Disse problemer og de kristnes holdning hertil skulle være emnet for møderne, idet punkter som arbejdet for de vantro masser i hovedstaden, kristendommen og det sociale spørgsmål, afholdssagen og prostitutionsspørgsmålet stod på dagsordenen. Til det første af disse møder mødte ikke færre end 1800 mennesker. Westergaard var en hovedtaler på mange af møderne. I 1886 talte han om »Kristendommens Forhold til de sociale Spørgsmaal«³¹

Allerede fra mødernes start var »kirkenøden« et hovedemne. Den voksende hovedstadsbefolkning havde ikke ført til noget større kirkebyggeri, og mange af sognene var derved blevet ekstremt store, der hørte 55.000 mennesker til St. Matthæuskirken og 63.000 til Johanneskirken. I Johanneskirken var i 1875 3531 kirkelige handlinger. Bunkebryllupper og stakitdåb (hvor præsten slår korsets tegn med individuelle lodrette streger, men en fælles vandret) var almindelige.

Allerede på det første Bethesdamøde blev tanker om bygning af 60-70 små kirker fremført, og en række mindre initiativer blev taget (bl.a. allerede i 1886 af en række unge kvinder, se også note 164). Det blev imidlertid en kreds af Westergaard og hans venner (sognepræst, senere stiftsprovst, Henry Ussing, dr.med. P.D. Koch, kapellan, senere Kirke-

fondets første sekretær, Julius Friis Hansen og biblioteksassistent, senere overbibliotekar ved Det Kgl. Bibliotek, H.O. Lange), der fik gang i sagen.³² I perioden december 1888 til januar 1891 korresponderede de om, hvad der skulle gøres, idet en brevbog cirkulerede mellem dem og i den udkrystaliseredes kirkesagens ideologi. Korrespondancen er publiceret af P. Helweg-Larsen i *Teologiske Studier* 1955 med en længere indledning af Helweg-Larsen og et forord af Hal Koch. Hal Koch betegner korrespondancen som »et af de mest centrale Aktstykker i nyere dansk Kirkehistorie«. Heri ligger, skriver Hal Koch, »i Grunden Hovedlinierne i københavnsk Kirkeliv gennem mere end 50 år«. Andet steds taler Hal Koch om, at³³:

Brevvekslingen er et kirkehistorisk dokument af største værdi. For det første fordi den blev udgangspunktet for Kirkefondets tilblivelse, det, der – i hvert fald efter mit skøn – er den betydningsfuldeste indsats i dansk kirkehistorie i de sidste 100 år.

Reglerne for korrespondancen var, at deltagerne i fast rækkefølge skrev deres synspunkter til videreførsel af debat ind i bogen og så sendte den videre i løbet af en frist på 10 dage. I første omgang fra 5. december 1888 til 27. juli 1889 cirkulerede bogen 4 omgange rundt og korrespondancen fylder ca. 80 tryksider. Derefter går man i november 1889 og frem til februar 1890 igang med at formulere programmet »De syv punkter«.

En dyb mistillid til folke- og statskirken gennemsyrrer bl.a. Westergaards indlæg. Han indleder sit første indlæg³⁴

Jeg er glad over, at det Spørgsmaal, som paa trænger sig os først, er i alt Fald indirekte Spørgsmaalet om Folke- og Frikirke, thi paa dette Punkt har jeg længe svævet i stor Uklarhed og Uro,

og fortsætter senere i samme indlæg³⁵

Folkekirken – i alt Fald i Kjøbenhavn – staar paa en Piedestal, den er som Autoritet ligesaa fremmed for den Fattige som et hvilekædet omhelst offentligt Kontor. Hvilken Masse af Ceremonier skal man ikke gennemgaa for at faa et Par viet eller et Barn døbt? Og hvilken Masse Penge efter Recepten »fint Sand« og »grovt Sand« gaar der ikke.

Senere i korrespondancen taler Westergaard om »Socialdemokratens« angreb på kirken med forståelse³⁶

Det er et af »Socialdemokratens« Mottoer, at Religion er en Privatsag. Dens Spalter indeholde mange hadefulde Angreb paa Religionen og dem, der bærer den. Hvorfor? Fordi de see paa Kristendommen som de fornemmes Religion, fordi vi have en Statskirke, fede præsteembeder, Præster, der ere og føle sig om Statsembedsmænd. Hver Gang Beretningen over Indkomstskatansættelsen kommer, noterer Socialdemokraten op, hvilke Præster, der have 10, 12 000, 18 000 Kr.

For Westergaard kæmper social bevidsthed og kristendom uløseligt sammen. Noget der kunne stå som motto for hele Westergaards virke formulerer han allerede her³⁷:

Den Kristne, der engang har erkendt denne Uret, som Samfundet begaar mod en enkelt Klasse, bør søge at vække Samvittigheden, og de forurettede bør altid kunne henvende sig med Tryghed til de Kristne. Spørgsmaalet om en Normalarbejdsdag, om Kvinders og Børns Arbejde o.s.v. kan dukke op i Menigheden, men det er Ting, som hele det borgerlige Samfund kan tage fat paa. Men den Kristne kan bidrage mægtigt til, at der danner sig en Samfundsethik. Om jeg her har forstaaet Ussing rigtigt er mig iøvrigt ikke klart, det er ialt Fald det Resultat, jeg er kommet til ved at se hen til Kirkens Historie, at det ikke er det socialpolitiske, men det socialethiske, det kommer an paa. Noget helt andet er, at man først og fremmest iblandt de Kristne kan gøre sig Haab om at finde Folk, der ville arbejde energisk for socialpolitiske Reforme, netop fordi de er besjælede af en levende Bevidsthed for de lidende i Samfundet. Min Mening er altsaa at man ikke skal gaa ud paa at organisere et socialpolitisk kristligt Parti, thi Politik og Kristendom ere Antipoder, men naar en Mand træder frem med et af Kjærlighed til de smaa i Samfundet dikteret Program vil han fortrinsvis finde Støtte for det blandt de Kristne.

Resultaterne vil Westergaard nå ved en aktivering af lægfolket, altså³⁸

blot arbejde for at faa de enkelte Kristne frem til Aktivitet, saa at der efterhaanden kan danne sig en fast Stok af Kristne, der ere vante til selvstændigt Menighedsarbejde.

Medbestemmelse for lægfolket inden de var rigtigt aktiveret f.eks. gennem menighedsråd var derimod en vederstyggelighed³⁹:

vi tænke vel nærmest paa en Kirke, der frigjøres for det nærværende Underordningsforhold til Staten, samtidig med at den i særlig Grad er »anerkjendt« uden at være forpligtet til at optage enhver som helst i sit Skjød, altsaa en kvalitativt tilsvarende Stilling som Methodisternes her i Landet. Kirken maa have udleveret Kirkebygninger, Embedsboliger og vel ogsaa Embedsjorden, men et mere eller mindre kommer det vist her ikke an paa. Men lad os ikke uden Forberedelse faa Grundlovens Løfteparagraf opfyldt; thi da skal det nok ende med, at Kirken prisgives Navnekristne; Kirketugten maa være et uundværligt Led i Kirkeforfatningen,

Det, der kom ud af korrespondancen, var altså ikke kun nogle praktiske analyser af mulighederne for et øget kirkebyggeri, men i endnu højere grad et specifikt menighedssyn. De satte et skarpt skel mellem »den levende menighed« og de andre i folkekirken. En menighed skulle bygge på en kreds af sandt troende, og de måtte styre kirken; på længere sigt også gennem en egentlig kirkeforfatning. Sådanne »ussingske menighedssamfund« skulle dannes f.eks. omkring en vakt præst og være rammen om en hektisk social aktivitet med søndagsskole, møder, bladuddeling, socialt arbejde o.s.v.

På Bethesda-mødet i 1889 fremlagde Westergaard og Ussing planerne og appelerede stærkt om hjælp fra mødedeltagerne; målet var sogne med højst 10.000 beboere. Westergaards tale kombinerer en stærkt kritisk holdning til livet i København og Københavnerne med en måske lidt rigelig retorisk ydmyghed. Det hedder f.eks.⁴⁰

Der er nok herinde i Kjøbenhavn, der vilde løse Sognebaand til Forlystelsessteder og Sangerindeknejper, saa meget desto mere indtrængende og alvorligt maa der arbejdes for at kalde dem tilbage og minde dem om, at de have en udødelig Sjæl at svare Regnskab for.

og én side senere⁴¹

Vi have dannet en Komite paa 7 Medlemmer for at arbejde for denne store Sag. Giv den eders Tillid. Vi ere kun skrøbelige Mennesker, store Syndere, og jeg kan sige det om mig selv, at jeg er den største Synder af dem alle. Men det brænder i min Sjæl, det store Frelses Tilbud, som jeg har faaet; det brænder i min Sjæl, naar jeg tænker paa de Titusender, der have forkastet Tilbudet. Giv os eders Tillid.

Westergaard-kredsens synspunkter blev programmatisk formuleret i »De syv punkter«, der blev udsendt ved årsskiftet 1889-90.⁴² I 1890 oprettedes et »Udvalg til Kirkesagens Fremme i København« bestående af 7 lægmænd hvoriblandt Westergaard, Lange og Koch, og med Westergaard som formand. I 1896 stiftedes »Den københavnske Kirkefond«, hvori udvalget indgik og som fik et mere officielt præg, idet Københavns biskop Skat Rørdam blev formand. Det blev imidlertid aktivisterne fra »Kirkens venner«, der kørte løbet.

De høj Kirkelige havde hele tiden anset de mange nye strømninger i kirken for noget rod, der måske endda kunne friste besindige danske kristne til at blive katolikker. Deres holdninger kan følges i brevvekslingen mellem Fyens biskop H. Stein og biskop J. Swane i Viborg. Brevvekslingen illustrerer samtidig, hvor centralt placeret Westergaard var i dansk kirkeliv. Den 7. december 1893 skriver Stein bl.a.⁴³

– Men, ak! min endnu større Sorg er, at kath. Sympathier breder sig i Præstestanden. I 2 Præstegaarde har jeg i dette Efteraar haft alvorlige Samtaler med Præster, som optraadte som »defensores Romæ«; i den ene Præstegaard traf jeg endogsaa Leo XIIIs kobberstukne Portræt paa Væggen, og da jeg paatalte dette, fik jeg Svaret, at det var Udtryk for Præstens Længsel efter »Kirkens Eenhed« – og i alle Samtaler kommer det saa frem: Folkekirken iler sin Opløsning i Møde; hvem styrer den? Er det Ministeren? Rigsdagen (med dens vanvittige Lovforslag)? Vilh. Beck? Harald Westergaard? – nej, lad os faa Ro og Orden!

I 1896 satte de så i starten lid til, at Skat Rørdam ville få forholdene i København under kontrol, jvf. brev af 4. april 1896 fra Stein til Swane⁴⁴:

Jeg lægger ogsaa Vægt paa, om Biskoppen kunde faa haand i Hanke med den private Byggen Kirker af »unge Piger« og Syvstjernen« (B: Harald Westergaard og Venner); thi som det nu gaaer, er Planløshed raadende, og mange Penge spredes. Vær overbeviist om, at »Smaakirkerne« have deres store Skyggesider. Jeg skal støtte Kollekten her i Stiftet – men – venter kun ringe Udbytte.

De bliver imidlertid hurtigt skuffede jvf. Steins brev af 26. oktober 1896⁴⁵

Ulykken er, at Rørdam ikke har Mod til at indtage og Kraft til at fastholde en bestemt Position, – han »balancerer« – og taber Balancen ned i Westergaards Arme. Som Paullis Brev udviser, forudsattes det jo ligefrem ved Bestyrelsesmødet, at det i Grunden skulde vedblive at gaa i den gamle Gænge – men under Protektion af Sjællands Biskop – og med Tilskud af Kirkekollektens Penge »indtil videre«.

og så mere og mere forbitret jvf. brev af 6. maj 1897⁴⁶

– men Rørdams Villie sidder bag Harald Westergaard Spejl. Jeg anerkjender denne Mands brændende Nidkærhed; men han er bleven fanatisk og paastaaelig og vil udelukkende lede og styre Udviklingen i Kjøbenhavn, – og Rørdam siger »Ja og Amen«.

og så 26. april 1898⁴⁷

Men min Anbefaling giver jeg ikke Sagen; selv om den saakaldte »Kjøbenhavnske Kirkesag« for Øjeblikket har Vind i Sejlene, lader jeg mig dog ikke daare, men mener vedblivende, at den »Kjøbh. Kirkesag« i folkekirkelig Betydning er grundig ødelagt for lange Tider. Rørdam seer desvære anderledes paa det. Han er Sjællands Biskop; men Kjøbenhavns Biskop er faktisk: Harald Westergaard!

Biskop Swanes svar følger det af og til op, jvf. brev af 4. maj 1897⁴⁸

Dette var en sørgelig Illustration til, hvad De har udtalt om R.'s Paalidelighed og Fasthed. Hvem de er, forstaae vi, og at Sjællands Biskop er i deres Vold, forstaae vi af hans Holdning i Kbhvns Kirkesag, men saa vidt burde det dog ikke gaae, at det bliver Prof. Westergaard etc., som besætter Embederne i København. Det her Meddelte er selvfølgelig i Fortrolighed.

P.G. Lindhardt sammenfatter udviklingen på følgende måde⁴⁹:

1896 omdannedes udvalget til Det københavnske Kirkefond med biskop Rørdam som formand og en kirkelig repræsentation overvejende af IM. Det var ikke Rørdam, men »ildånderne« og da især »lynildsmanden« Westergaard som i realiteten angav kursen – med tendens mod frikirkelighed – mens højkirkelige og bred-

kirkelige kredse betragtede udviklingen med voxende nervøsitet og irritation; de frygtede både præstestandens proletarisering og at de små kirker skulde blive hjemstedet for sekter og sværmeri, men også at IM skulde få overtaget i København. Den sidste bekymring var velbegrundet – Rørdam delte den selv, men kunde intet gøre – bl.a. fordi andre kirkelige retninger holdt sig fra de nye kirker; centrumspræster passede dårligt i det nye kirkeligt-soziale milieu, og grundtvigianere slet ikke; de blev på landet eller kom i byerne kun ind i mere traditionelle forhold. Følgen blev at det mest var missionspræster som strømmede til København, tit opfordret af Kirkefondets ledelse: deres forkyndelse kom effektivt, men ensidigt til at præge byens kirkeliv, og dertil bidrog også i højeste grad de eksklusive menighedssamfund som nu overalt organiseredes, en celledannelse, en »hård kerne« af troende, ansvarsbevidste, »bekendende«, »tjenende« og regerende kristne som vilde herske i kraft af deres tjeneste, og især var ivrige for at »sikre menighedens ret« til at bestemme over de nye kirker; også her var tendensen afgjort frikirkelig, og tanken om sognekirkelige menighedsråd, valgt ved almindelig valgret vakte i disse kredse en storm af raseri.

Som det fremgår vakte udviklingen ikke i alle kredse lige stor begejstring, men effektive var de. De første 10 år rejstes midler til opførsel af 12 kirker⁵⁰, og i Westergaards levetid blev der bygget 38⁵¹. Kirkefondspræsterne var socialt engagerede folk, der kom ud blandt sognets beboere, og ikke gammeldags patriarkalske gejstlige. Det var derfor helt almindeligt, at Socialdemokratiet og arbejderbevægelsen principielt tordnede mod »Kirkeepidemien« og mod præsterne som »kapitalens lejesvende og noget rak«, medens de enkelte arbejdere følte, at deres egen præst tilfældigvis var en ganske fornuftig mand, jævn, bramfri og almindelig.⁵²

Der var dog også folk, der fandt kirkefondsfolkene for effektive. Efter et indlæg af Westergaard, der taler om folk, der i taknemmelighedsgæld til kirken har indsat denne som sin arving, svarer Morten Pontopidan, at man hos Westergaard ikke møder »den aabnede Haand, fremholdt for at modtage, hvad man lægger i den, men — de grisk krummede Fingre, der siger: Mere, Mere, Mere«. ⁵³

Det er også oplagt at Kirkefondet ikke kun stillede kirker til rådighed for Folkekirken, men ud fra en bestemt teologisk holdning gik efter magten f.eks. over udnævnelsen af præsterne i disse kirker, hvilket gav anledning til konflikter⁵⁴.

Westergaard-kredsens sociale bevidsthed er der imidlertid ingen tvivl om. I 1898 fik Westergaard kontakt med Fernando Linderberg⁵⁵, og det førte til dannelsen af »Udvalget til social Oplysnings Fremme« med det formål »at søge kristendommens retfærdighedskrav klarere erkendt og bedre gennemført i de sociale forhold«. Også H.O. Lange og Hans Koch var med i bestyrelsen. Udvalget havde et sekretariat, som Linderberg ledede, og udgav »Vor Tid – Ugeblad for Social Oplysning paa Kristendommens Grund«.

Da storkonflikten brød ud på arbejdsmarkedet i 1899 udtrykte »Vor Tid« stor sympati med arbejdersiden og også mange københavnske gejstlige støttede arbejderne med mad og forplejning. »Socialdemokraten«, der ellers var stærkt fjendtligt stemt overfor kirken, glæder sig over »at se gejstligheden i så stor udstrækning stille sig på de undertryktes side«.

Samarbejdet mellem Westergaard og Linderberg var imidlertid ikke godt, og allerede i 1900 kom det til et brud, der førte til nedlæggelse af udvalget og »Vor Tid«⁵⁶. Westergaard ville kæmpe for social retfærdighed og samtidig vinde de fattige for kristendommen – og det var for ham to sider af samme sag, det sidste måtte ikke glemmes. For Linderberg var det sociale, for ikke at sige det socialistiske, det helt afgørende. Han stræbte efter noget, der kunne minde om det engelske »The Fabian Society«, altså en art ikke-marxistisk socialisme. På et af møderne skulle Westergaard ifølge Linderberg have sagt: »Min opgave er at gå ud og gøre Socialisterne til Kristne, Deres at gøre de Kristne til Socialister«⁵⁷.

Det er almindeligt at se på Fernando Linderberg som noget af en enspænder. Han fik imidlertid grundtvigiansk støtte til at fortsætte sit arbejde med »Det sociale Sekretariat og Bibliotek« og fra 1901 med tidsskriftet »Samfundets krav«, der viste sig levedygtigt og fik en betydelig plads i dansk socialpolitisk debat. Tidsskriftet udkom til 1946, hvor aktiviteten efterhånden var overflødiggjort af »Socialpolitisk Forening« og »Socialt Tidsskrift«⁵⁸. Arbejdet foregik i tæt kontakt med en række yngre økonomer og deres forening »Socialøkonomisk Samfund«. Den unge dr.polit. E.Ph. Mackeprang var en periode bestyrelsesformand for Det sociale sekretariat. Konklusionen må således være, at et socialt udvalg eller sekretariat med et tidsskrift var en god og livskraftig idé, der endda ville have stået væsentligt stærkere med permanent støtte fra en socialpolitisk autoritet som Harald Westergaard, men Westergaard prøvede at stoppe projektet allerede efter et år, fordi han fandt Linderbergs religiøse overtoner for svage.

Westergaard fortsatte med at være en nøglefigur i den kirkelige debat til sin død. Efter den heftige debat om menighedsrådenes indførelse i

1903 som endte med, at disse blev midlertidigt indført, var Westergaard med i det kirkelige udvalg, der udarbejdede et fuldstændigt forslag til en kirkeforfatning. Dette forslag vandt imidlertid aldrig politisk støtte og i 1912 blev menighedsrådene gjort permanente.

Arboe-Rasmussen-sagen omkring 1. verdenskrig endte med, at Arboe-Rasmussen, der var liberal teolog og havde betvivlet jomfrufødsel, forblev præst i folkekirken og endda fik lov at skifte sogn.⁵⁹ Dette mobiliserede kirkens højrefløj i det i 1911 stiftede »Kirkeligt Landsforbund« og et udvalg med bl.a. Westergaard som medlem udarbejdede et fuldt udformet lovforslag til, hvorledes en »fredelig« afvikling af forbindelsen mellem stat og kirke kunne foregå, så kirken ikke længere var underlagt den verdslige stat, der foretrak en så »tålsom folkekirke«, at det var utåleligt for betydelige kirkelige kredse.

Som sagt forblev Westergaard kirkeligt aktiv hele sit liv. Sin sidste store tale holdt han kort før sin død, og den er omtalt flere steder⁶⁰:

Men tre maaneder før sin død, under Kirkefondets møde paa Nyborg Strand, blev det ham forundt at tage den afsked med sin livsgerning, som vil være uforglemmelig for enhver, som var med. Med bange anelser saa vi ham, bøjet og mærket af sygdommen, med besvær gaa op paa talerstolen. Men da han havde staaet der et øjeblik, var det, som alt dette var strøget af. Mærket til døden, men endnu en kæmpe, aflagde han for sidste gang sit vidnesbyrd. Det var en ung mands begejstring, en moden mands kraft, en gammel mands erfaring, alt taget i et langt livs tjeneste, smeltet sammen til et stort Halleluja til Gud.

2.4. *Harald Westergaard og de dødes rige*

Det kan ikke betvivles, at Harald Westergaard er en kæmpe i dansk økonomisk, statistisk, social- og kirkepolitisk debat i mere end 50 år. Han var på flere af disse områder også internationalt en anerkendt kapacitet. I Politikens Danmarkshistorie diskuteres søndagslukning, og Dybdahl skriver »at blandt de energiske agitatorer for søndagslukningen var den mest ivrige nationaløkonom professor Harald Westergaard, her som altid i disse år en lederskikkelse i det kristelige sociale arbejde«⁶¹.

Han er imidlertid – modsat hvad nogen har villet gøre ham til – ingen helgen. Når Henrik Pontoppidan skildrer Johannes Gårdbo som en socialt engageret mand med mange sympatiske træk, men som bliver helt urokkelig og fjendtlig, hvis der sættes spørgsmålstegn ved hans kristne tro, så synes det at være et præcist billede også af Westergaard⁶². Det er der en række indikationer på. Hans manglende kontakt med de naturli-

ge samarbejdspartnere på det teoretisk-økonomiske område Julius Petersen og Knut Wicksell kan bedst forklares ved religiøs uvilje. Dyrkelse af skellet mellem de levende menigheder og resten af folkekirken er et hovedsynspunkt for alle Kirkefondsfædrene. Konflikten mellem Westergaard og Fernando Linderberg omkring 1899 er et tredje eksempel.

Et fjerde eksempel, der ikke er omtalt tidligere, er Westergaards kamp for, at teologiske studerende skulle fritages for at tage filosofikum hos »vantro filosoffer«. Westergaard var særlig utryk ved Harald Höfdding⁶³.

På det faglige område dækkede Westergaard bredt, men bredden skyldtes også et markant brud i hans forskning omkring 1879. Ungdomsarbejderne er matematisk-teoretisk økonomi. Arbejderne efter hans religiøse vækkelse er hovedsageligt social-statistiske. Ikke sådan at han afskrev sin ungdoms teorier, men han synes at nedprioritere rent teoretiske arbejder som mindre nyttige.

Han har selv en bred videnskabelig produktion, der dækker områder fra neoklassisk teori til socialhistorie, d.v.s. områder der kunne være stærkt i konflikt med hinanden, hvilket gav anledning til heftige meto-destridigheder bl.a. i Tyskland. Ikke desto mindre er der heller ikke noget der tyder på, at han var særlig tolerant i sine faglige vurderinger af videnskabelige undersøgelser, der ikke passede med hans holdninger. Nedslagtningen af E.Ph. Mackeprangs disputats og dermed af den spirende økonometri er et eksempel herpå. Det manglende blik for War-mings originale bidrag et andet.

Westergaard-eleven dr.polit E.Ph. Mackeprangs private vurdering af Westergaard i sine upublicerede erindringer skrevet til sine børn er endnu mere kritisk⁶⁴:

Som min egentlige lærer regner jeg dog professor Harald Westergaard, og jeg er ham i høj grad taknemmelig for al hans viden og hans gode raad. I min studietid var jeg nok hans kæreste elev, og til eksamen gav han mig præ i mit hovedfag; senere korresponderede vi sammen, naar jeg var i udlandet, og til mit bryllup forærede han mig en smuk gave. Professor Westergaard var Europas første egentlige statistiker, det var ham, der formede denne videnskab, ... Han var maaske større som videnskabsmand end som personlighed, idet han altid lod sine religiøse sympatier være raadende og lod sig lokke af smiger, hvorved han kom til at protegere middelmaadigheder af rang. Professor Wieth-Knudsen har i ham ikke haft nogen god ven.

Dette udsagn står i stærk kontrast til alle de mere officielle biografier og er næppe heller helt upartisk – heller ikke Mackeprang havde i Westergaard jvf. ovenfor nogen pålidelig støtte – men det er alligevel et tankevækkende supplement til de ovenfor anførte indicier.

3. Laurits V. Birck – socialistisk højremand eller reaktionær anarkist?

3.1. Indledning

L.V. Birck er utvivlsomt den økonom i Danmark i dette århundrede, der har spillet den mest fremtrædende rolle i den offentlige debat. Tre gange fik han afgørende indflydelse på dansk politiks udvikling (ved Albertis fald i 1908, ved grænsedragningen i 1920 og ved Landmandsbankens krak i 1923). Han var en myte allerede i levende live, og myten holdt sig i så høj grad, at både Berlingske Tidende og Politikken havde større mindeartikler om ham på 100-års dagen for hans fødsel⁶⁵. Hans ry var i den grad folkeligt forankret, at man lang tid efter hans død hos tobakshandlerne kunne købe »Dr. L.V. Bircks Nicotinfri«⁶⁶. Anekdoterne om ham er utallige.

Hverken økonomisk eller politisk er han let at indplacere i simple skemaer. Han var nærmest erklæret antisemit og antifeminist og repræsenterede Højre i folketinget, men brugte det meste af sit liv på at bekæmpe storfinansens og provokere borgerskabet. Han omtales stærkt positivt af mellemkrigstidens venstreintellektuelle. Carl Madsen taler om »den mærkeligt hæderlige professor«⁶⁷ og Villars Lunn om »datidens økonomiske overvismand, – af skind konservativ, men af sind mere frisindet og ukonventionel og, af os på den såkaldte yderste venstrefløj, langt højere agtet end så mange lyserøde mellemænd«⁶⁸. Broby-Johansen har skrevet en hel positiv artikel om ham; han skriver »man tager ganske fejl, hvis man tror at være færdig med Birck ved at karakterisere hans rolle som den kølige reformator. Der var et stykke af en rabiater revolutionær i ham«⁶⁹. Hans bramfri udtalelser om kvinder og jøder kan imidlertid stadig ophidse moderne feminister og antiracister, der ikke er i stand til at sætte sig ind i Birck's verdensbillede og temperament⁷⁰.

Han var på det teoretisk-økonomiske område de første årtier af dette århundredes store navn i Danmark. Både Westergaard og Warming var først og fremmest statistikere, og det, der idag analyseres hos dem, er i samtiden oversete brudstykker, der også internationalt var forud for deres tid. Den slags internationalt bemærkelsesværdige opdagelser er ikke fundet hos Birck, men han skrev en række lærebøger og systemværker, der tegnede den økonomiske teori i samtiden. De var i forhold til den

internationale forskning næppe særlig epokegørende, men de gav Bircks forarbejdning af teorierne og også en sammenknytning mellem teorien og Bircks virkelighedsopfattelse.

Modsat Westergaard og Warming var han ikke aktiv kristen, men han interesserede sig hele livet for religiøse spørgsmål, for Gudsbegrebet, for sjælens udødelighed, og skrev om disse ting specielt under mærket »Dr. Aloysius« (først dagbladsartikler og i 1917 en lille bog). Hans livsholdning kommer også frem i en række store taler, specielt en tale ved afsløringen af Universitetets buste af Westergaard, samt tre taler som rektor for Københavns Universitet. I »Bogen om Birck« har teologiprofessor Frederik Torm da også skrevet et kapitel om hans teologi⁷¹. Torm var iøvrigt en af hans gode venner, der bl.a. har skrevet forord til udgivelsen af hans taler som universitetsrektor.

3.2. *Baggrund og karriere.*

Lauritz Vilhelm Birck blev født d. 17. februar 1871. Faderen var en jordnær tæppegrosserer i Vimmelskaftet, der var uldgyde fra Hammerum Herred. Han forstod ikke den begavede, fantasifulde, men lidet regelrette søn. På Efterslægtsselskabets skole fik han ry for at være noget af en original, der lynhurtigt kunne tilegne sig læsestof, men ikke gad skrive danske stile med mindre emnet interesserede ham, og som så til gengæld, når det var tilfældet, skrev hele kollegiehæfter fulde⁷².

For at disciplinere sønnen tog faderen ham derfor ud og sendte ham på kostskole hos jesuitterne i St. Andreas kollegiet i Ordrup, hvortil han kom året før, han skulle være student. Dette specielle miljø med morgenandagt kl. 6, bøn før og efter hver time, aftenandagt, total tavshed under måltiderne, kirkegang to gange hver søndag og kun præster og paterne som lærere passede mærkelig nok Birck udmærket⁷³. Han førte lange samtaler med paterne, og selv om han aldrig blev katolik, omtalte han også senere i livet »Moderkirken, den hellige ufejlbarlige, katolske Kirke« med respekt.

Da han blev student i 1889 gik han efter faderens ønske igang med jura-studiet, men sprang efter et år fra og skiftede til det statsvidenskabelige studium, han altid selv havde planlagt, og allerede i 1893 blev han så cand.polit. – ganske vist med en dårlig karakter.

Den dårlige eksamen var givetvis en betydelig skuffelse, og straks efter eksamen tog Birck til USA, hvor han klarede sig med forefaldende arbejde, bl.a. var han en periode elevatorfører. I 1894 kom han hjem og blev ansat ved Toldkassekontoret i Aalborg, skiftede til Børsens Havneoppebørselskontor i København og senere til Toldvæsenet i København. Dette var i virkeligheden relativt typisk for perioden. Stillinger i

centraladministrationen var forbeholdt jurister, så cand.polit'erne blev typisk ansat i f.eks. told- og postvæsenene. I 1896 fik han »orlov på ubestemt tid« for at overtage redaktørhvervet på det nystartede højkonserverive blad »Vort Land«. Selv om Birck i studietiden havde haft noget journalistisk arbejde for »Social-Demokraten« var det et overraskende springavancement, der må tilskrives professor William Scharling, der både var en af bladets stiftere og en af Bircks gamle lærere på Universitetet. Det blev imidlertid ingen succes, og i 1898 fratrådte han stillingen for at beskæftige sig med studier af økonomisk teori, i 1898-99 var han på studierejse i England og Frankrig. Dette resulterede i Bircks disputats »Værditeori. En analyse af Begrebet »Efterspørgsel og Tilbud« I-II«, der forsvarede i 1902. Disputatsen var den endelige etablering af det, der hedder neoklassisk eller marginalistisk økonomisk teori, som herskende lære i Danmark. Den udvikling, der startede internationalt i 1870'erne, som Westergaard var med i i sin ungdom, og som Westergaard befæstede med sin lærebog i 1891, blev hermed ført til enelig sejr.

Birck søgte et universitetsdocentur i 1903, men fik det ikke. Han underviste dog som privatdocent fra 1903, blev universitetsdocent i 1908 og professor (ekstraordinær) i statsvidenskab fra 1911. Han blev valgt til Folketinget for Højre i Københavns 4. kreds i 1903.

Dermed var Bircks livsbane med den for ham karakteristiske kombination af politisk arbejde og universitetsarbejde afstukket. Han deltog hele sit liv meget aktivt i den offentlige debat. Han sad i Folketinget fra 1903 til 1910, hvor han trak sig tilbage for at hellige sig sin universitetskarriere, men det politiske trak hele tiden i ham og i 1918-20 sad han igen i Folketinget valgt i Aalborg.

På universitetet var han en aktiv lærer og forsker. Hans disputats kom i en ny revideret udgave i 1918 med titlen »Læren om Grænseværdien. Et Forsøg paa en fuldstændig Prislære« og i en engelsk udgave »The Theory of Marginal Value« i 1922. Hans andet hovedværk »Den økonomiske Virksomhed I – II«, der kom i 1927-28, er en beskrivelse og diskussion af det moderne privatkapitalistiske samfund. Specielt dyrker han samspillet mellem de økonomiske og de tekniske forhold. Bogen er ikke nogen stramt disponeret fremstilling af samfundsøkonomien, men en noget diffus disponeret fremstilling af de økonomiske problemer fyldt med enkeltheder og krydret med mange af Bircks kæpheste.

Hans øvrige videnskabelige produktion strækker sig over et bredt spektrum fra analyse af aktuelle problemer – f.eks. bogen »Europas svøbe« (på 331 sider) om den offentlige gæld, der kom i 1925, og på engelsk året efter, – til rent historiske analyser – f.eks. »Rigets offentlige

Formaal og Indtægter i Middelalderen og under Adelsvælden« på 172 sider fra 1922. Finansvidenskab er rigt repræsenteret f.eks. »Ejendoms-skatte og Ejendomspriser« (242 sider) fra 1912 og »Arveafgiftens Principper og Historie« en betænkning fra 1907. Der er meget konkrete ting, som »Sukkerets Historie« (240 sider) fra 1909 og »Trafikøkonomi« (206 sider) fra 1931 og meget filosofiske ting, som de religiøse arbejder der behandles i næste afsnit. Den oversigt over hans produktion, der ved hans død offentliggjordes i Nationaløkonomisk Tidsskrift, og som ikke medtager kortere avisartikler m.v., der ikke antages at have »varig betydning«, indeholder 283 arbejder.

Han var, selv om han ellers ikke interesserede sig meget for Universitetspolitik, rektor for Københavns Universitet 1930-31.

Han var som sagt aktiv i politik på forskellig måde i det meste af sit liv. Fra 1903 til 1910 repræsenterede han Københavns 4. kreds i folketinget, og i 1918-20 var han valgt i Aalborg. Hans politiske hovedindsats var lidt utraditionelt for en Højremand en livslang kamp mod stor-kapitalen og højfinanssen.

Dette var en naturlig følge af Bircks grundindstilling, der var et gammeldags ønske om en overklasse, der var sit ansvar for underklassen og samfundet bevidst. Tydeligst formuleret i »Den økonomiske Virksomhed«:⁷⁴

Den moderne Stat har nok stærke Udviklingsmuligheder og Evner, men bliver svag, fordi dens Overklase er illoyal og fjendsk mod Staten, og dens Underklasse urolig, utilfreds og uden Forstaaelse af Statsidéen, og fordi Kapitalmagten er blevet baade stærk og udenstatlig, i Hænderne som den er paa en Gruppe internationale Finansmænd, som gennem Ihænde-haverpapirets Omflyttelighed og Magt over Kredit kan hæmme eller fremme Produktionen og i al Fald give Indtryk af, at de kan flytte Kapitalen fra Land til Land (Kapitalflugt).

Og tilsvarende andet steds:⁷⁵

Marx nærer Overtro til Institutionerne og den historiske Nødvendighed og forstaar ikke, at siden Samfundet maa arbejde, er der kun tre Veje, der sikrer dette, Slavestatens Hundepisk, det kapitalistiske Samfunds Sultesvøbe eller et højere moralsk Samfunds kategoriske Imperativ, Pligtens og Lydighedens Stemme i det enkelte Individ. Kommunismen kræver mere end noget Samfund, der har eksisteret, at den enkelte er gennemtrængt af »the spirit of

service«, af Følelsen af ikke at være til for sin egen Skyld, men for Samfundets, at være Middel, men ikke Maal; men denne Følelse, der i sin Praktik er identisk med den kristne Livsopfattelse, er paa samme Tid en Fornægtelse af en marxistisk filosofisk Materialisme og af Kapitalismens økonomiske Moral saavel som af den snævre klassebetonede Laugsaand, der mere end socialistisk Aand karakteriserer Fagforeningerne. Vi kan forbedre Institutioner, og vi kan ofte paavise Udviklingslinier, men til syvende og sidst er Menneskeaaanden selv den største Drivkraft, og denne Aand har to Veje, Erkendelsens og Samfølelsens; et Samfund af Taaber, eller ledet af Taaber, og et Samfund af Egoister, eller ledet af Egoister, kan aldrig blive harmonisk; kun et Samfund, der hviler paa en social eller om man vil en socialistisk Moral, kan trives sammen med socialistiske Institutioner; man kan ikke forstandsmæssigt være Socialist uden at have den socialistiske Moral, og denne Morals Udtryk er »the spirit of service« som dominerende Faktor i hver Mands Sind... Det økonomiske Demokrati maa selv have Offervilligheden og maa være aristokratisk i sin Lederudvælgelse; intet Samfund er muligt uden et Aristokrati; det økonomiske Demokrati heller ikke; men dettes Aristokrati maa være »of service«, ikke »an aristocracy of privilege«.

Birck jagede ikke de små fisk, men de topledere, han følte misbrugte deres magt. Som Holger Koed skriver i sin nekrolog:⁷⁶

Han førte sit Sværd med begge Hænder. Al sin Kraft satte han ind i det velovervejede, men pludselige Angreb, det voldsomme élan, der i Regelen hurtigt bragte ham Sejren. Til langvarig Stillingskrig savnede han Udholdenhed eller Taalmod. – Faldne Fjender lod han i Fred.

Efter at en skarp og sønderlemmende Kritik af den københavnske Byggesvindel, der gik forud for Krakket i 1908, havde slebet hans Vaaben og givet hans Ord Myndighed, mødte han sin første store Modstander i Kolossen P.A. Alberti, den handlekraftige og kyniske Justitsminister, –

I den joviale og vittige Storspekulant Max Ballin mødte Birck Typen paa den Industrileder, der sætter Børshensyn og egne Spekulantinteresser over Varetagelsen af Industriens Tarv. Haardt gik han frem mod overkapitaliseringen og Børsmanøvrerne ved Dan-nelsen af De forenede Skotøjsfabrikker i 1916 og den store Læderkoncern i 1918.

I Svindelperioden efter Verdenskrigen var den lette og behændige Etatsraad Emil Glückstadt den førende. Gennem Arvefølge var han blevet administrerende Direktør i vor største Bank, Landmandsbanken, og havde samlet om sig en sluttet Kreds af ansete Børsspekulanter og Projektmagere. Han ansaas her for en Finansmand i Verdensformat, for hvem alt lykkedes. Regeringen sendte ham som officiel Repræsentant til Finanskonferencen i Brüssel; Nationalbanken saa ydmygt op til hans Storhed; Pressen laa i Støvet for hans Magt. Det kunde paa Forhaand synes halsløs Gerning for Enkeltmand at søge at rive det glimrende Slør til Side og blotte det store Vacuum bag. Birck gjorde det.

Birck dyrkede den sproglige formulering både i den store stil og i det stærkt ironiske. Hans måske mest kendte arbejde er netop opgøret med de ansvarsløse bestyrelsesmedlemmer i kronikken »Om Pengegrise. En zoologisk-finansiel Studie« der blev bragt som kronik i Politikken både i 1922 og i 1929, og som er optrykt talrige gange siden og stadig kan læses som aktuel.⁷⁷

Pengegrisen er ligesom sin gnavende Broder altædende. Mange Mennesker hører til Racen uden at komme til at udøve dens Funktioner; – Pengegrisen skal helst være en god og agtet Borger, der hverken har været konkurs eller straffet. Man venter af den Diskretion og absolut Tavshed, ogsaa i Bestyrelsesmøderne. Baa- de af Træning og Mangel paa Begavelse forundrer den sig ikke. Pengegrisen stiller ikke generende Spørgsmaal, den spiser af Haanden; Direktøren giver den visse, ofte ligegyldige Oplysninger (man erindre Bestyrelsesmødet fra Otto Benzons herlige Stykke!). Hvis en enkelt Gang et Bestyrelsesmedlem føler sit Ansvar og stiller nærgaaende Spørgsmaal, gaar det ham, som den afdøde Thøger Holm, der mistede sin Plads i en stor Banks Bestyrelse, fordi han var for nysgerrig. Den danske Pengegris holder af god Mad, er vennsæl, dunker paa Maven, klapper paa Skulderen og har, naar Tantiemen udbetales, et uimodstaaeligt Smil, som med held konkurrerer med Mary Pickford og Ernst Rolf, og som kunde gøre den anvendelig som Odolreklame. Den rigtige Guinea-Gris har altid travlt, han kommer for sent til Bestyrelsesmøde, fordi han lige har været i et andet, og, trækkende sit dobbeltguld kapslede op af Lommen, fortæller han beklagende, at han om en halv Time skal være til et tredje Møde og derfor haaber, at Sagerne gaar hurtigt fra Haanden, en Forventning, Direktøren med

et bredt Smil lover at virkeliggøre. Det højeste Antal Selskaber, en enkelt Mand skræver over her i Landet, er 50. Reglen er for et bedre Navn 10 à 15; de Direktører, der fik deres Afsked fra Laane- og Diskontobanken, fordi de ikke havde passet paa der, sad hver og drog Tantième fra et Dusin Selskaber. Begynderne og de mindre agtede maa nøjes med et Par Stykker, men der er utrolig mange Mennesker, hvis væsentlige Indtægt er Tantièmer, og de staar højt i Skattelisten. –

I Modsætning til den rigtige guinea-pig, der har to Køn og føder levende Unger, er den Varietet af den Species (Art), der har Frækhed nok til at kalde sig homo sapiens, nemlig Pengegrisen, kun han-kønnet; den formerer sig ved Knopskydning – og i Danmark i et rasende Tempo. Den vil helst ind i etablerede Selskaber, men er der ingen, saa danner man nye Selskaber,

Bircks temperament og iltre væsen kombineret med hans afsky for en finansverden, der havde mange jødiske topfolk, bragte Birck ud i stærkt racistiske udtalelser, f.eks. under et til håndgemæng grænsende opgør med Ballin »Husk at jeg er en hvid mand, og du er en Jøde«⁷⁸. Men der er næppe grund til at betvivle, at der er en hel del om Bircks egen forklaring i folketinget d. 25. oktober 1918.⁷⁹

Jeg ønsker nu at sige en Gang for alle, at de Angreb, jeg har rettet, hverken har været rettede mod Klasse eller Race, men har været rettede mod Misbrug af økonomisk Magt; og saa længe jeg lever, vil jeg vedblive dermed; trods alle Forsætter kan jeg, hver Gang jeg ser det, ikke holde mig tilbage ...

Heller ikke kvindelig ligestilling var Birck i hvert fald fra starten nogen ynder af. Han talte mod kvindelig valgret både i 1904 og 1907:⁸⁰

Nej, Kvinden er ikke skabt for det offentlige Liv – hun mangler Horisont, og hendes dominerende Egenskab, Offervillighed i Familien, den reneste Familieegoisme, der ofrer sig selv for Slægten, gør, at hun over for Samfundet maa staa saa fjern og uforstaaende. – det vil ikke være de fine, gode og kloge Kvinder, som man kender (der vil optræde på arenaen), men det vil blive intrigante, ugifte, for hvem Politik vil være et »Surrogat for Moder-glæden«, det vil blive den Skolebestyrerindetype, der hader Mænd, fordi hun elsker dem forgæves, eller Kvinder, der vil gaa ind i Politik for at vinde selskabelige Triumfer og social Anseelse.

I 1904 taler han ligeledes mod kvinders ansættelse i akademikerstillinger i centraladministrationen. Han bliver dog med alderen mere positiv. Han respekterede kvindelige studerende, der bed fra sig og holder faktisk foredrag om Beatrice Webb i Danske Kvinders nationalraad i 1931.⁸¹

Der er således ingen grund til at skjule, at Bircks syn på jøder og kvinder passer dårligt med, hvad vi idag vil anse for acceptabelt. Hans synspunkter på disse områder må dog vurderes i lyset af datidens samfundsforhold; fordi han hadede jødiske vekselere, kan han jo vanskeligt gøres medskyldig i Hitlers jødeforfølgelser. Racespørgsmål blev i det hele taget diskuteret på en helt anden måde omkring 1. verdenskrig end efter 2. verdenskrig. Det er helt hen i vejret at gøre Birck til en slags tilhænger af mellemkrigstidens diktatorer⁸². Han stod hele tiden på Højres venstrefløj. Kæmpede i 1915 varmt for Højres transformation til Det konservative Folkeparti, hvor han ville lægge tryk på Folkeparti⁸³. Han spillede en afgørende rolle i 1920 i forbindelse med påskekrisen og det sønderjyske spørgsmål, da han som den eneste i den borgerlige opposition støttede Zahle-regeringens Sønderjyllandspolitik, tog konsekvensen af Flensborgbevægelsens dominans i Det konservative Folkeparti og dannede sit eget parti Centrum, som dog ikke slog igennem ved valget⁸⁴.

I en række taler først i 1930'erne er der heller ingen vaklen i Bircks holdninger. Rektortalen til de nye studerende i 1931 må nærmest siges at være profetisk⁸⁵

Og vi lever endelig i en Tid, hvor Statsmagt og Samfundsmagt, hin demokratisk, denne oligarkisk, staar foran en uløselig Konflikt. Og endelig vil ingen paastaa, at Fredspagterne har givet os stabil Ligevægt. Under saadanne økonomisk, socialt og politisk forvirrede Forhold, tør jeg ikke garantere Dem imod, at ikke ogsaa De skal høre, hvorledes Apokalypsens forfærdende Rytter-skare lader sine Hestes Hovslag gungre over Jorden.

Udenfor Universitetet finder I bredmundede Udraabere, viften-de med Partiets Shibbolet og appellerende til vage Idéer og Følelser, I ikke selv er klare over. Indstil Eder kritisk over for dem, hvad enten de lover en romantisk nationalisme eller Platos Atlantis, den hellige Augustins »civitas dei«, Tusindaarsriget, Hurra-Bolsjevisme eller Hurra-Patriotisme.

Eders Tid kræver Mænd, der fanger Overbevisning fra en Gen-nemtænken af Erfaringer.

Det lå i Bircks konservative holdning og hans foragt for finansverdenen, at han var den europæiske kulturs mand, og ikke kunne fordrage de nye stormagter⁸⁶

Og vil nogle føle det som en Begrænsning at tilhøre et for lille Samfund, saa husk, det er et gammelt Kultursamfund, hvor tænkende Mænd kan finde Aandsfrænder. Kulturs Opbygning kræver Sekler. Tag de to tilsyneladende Antipoder: U.S.A. og S.S.S.R. der aandeligt talt dog ligner hinanden –

Jeg véd ganske sikkert, at et Land, der har brudt med sin gamle Kultur, hvor ringe den end har været, ikke med en Femaarsplan kan skabe en ny Kultur. Og med Hensyn til U.S.A. maa jeg gentage, at vi Mænd af de gamle europæiske Universiteter, har vore Forbindelseslinjer i Orden, er dus med Goethe, Kant og Katedralen i Cordova, medens en Amerikaner kun er dus med en anden Amerikaner.

Hvis Birck i sine sidste leveår flirtede med totalitære regimer, var det snarere Stalin end Hitler og Mussolini⁸⁷

– der er Øjeblikke, siger den store prøjsiske Reformminister, Friherre von Stein, hvor en forpasset Revolution foroven kan medføre en Revolution forneden. I de næste 10 Aar vil Verden blive Vidne til en Kommunisthætz af pogromagtig Natur, der ogsaa vil ramme Folk, der slet ikke hører til den Klike; men glem ikke, at bag denne bevægelse saavel som bag Fascismen, staar den Kendsgerning, at den overvejende Del af Evropeas Befolkning er ulykkelig, og at den Orden og Ro, der skabes af Politiknipler og villige Dommere, kun er den Dødens Ro, som Verestsjagin skildrer i sit berømte Maleri: »Alt roligt i Sjikapasset«.

Inden 1930'ernes politiske tendenser udfoldede sig var Birck imidlertid død. En hektisk aktivitet og en helt speciel livsførelse slog ham ihjel 61 år gammel. Han var relativt velhavende⁸⁸ og ejede flere udlejningsejendomme. Han var gift to gange, først i 1903 med Anina Pedersen, men de gik fra hinanden i 1913, og i 1920 blev han så gift med hendes 11 år yngre lillesøster. Rammerne for et borgerligt privatliv var således til stede. Men sådan var Birck ikke. Han boede konstant på hotel »Kongen af Danmark«, vist med hustruen på et andet værelse, og »selv om han havde faaet indrettet sig efter sin Smag, hyggeligt og med Billedgalleri af de mænd, han satte pris paa – Ove Rode, Chr. Reventlow og andre

gode Mænd, »man kunne være bekendt at være i Stue med —«, er og bliver der dog en mærkbar Forskel paa hjemlige Stuer og Hotelværelser«⁸⁹. Her gjorde han nat til dag, arbejdede til ved 4-tiden og sov så til langt op ad dagen⁹⁰:

Han begyndte først sine Forelæsninger et godt Stykke ind i Semestret, og skønt han havde lagt dem ud paa Eftermiddagen, vistnok Kl. 3-4, kom han altid for sent til dem. — Kun i een Henseende — plejede han at sige — opfylder jeg min Pligt over for Staten meget nøje: jeg sørger altid for, at min Kone møder præcis paa sit Kontor i Telegrafvæsenet.

Beretninger om natlige møder på Bircks hotelværelse er talrige. Som eksempel herpå kan citeres Holger Koeds beskrivelse af samarbejdet med ham i forbindelse med undersøgelserne af Landmandsbanken⁹¹

Birck udfoldede i hele Kommissionens Virketid et utrætteligt Arbejde. Var han først kommet i Gang med en Sag, fortsatte han helst ud i eet Træk, saa længe det var muligt. En væsentlig Del af mit Arbejde sammen med ham blev derfor Natarbejde, ofte indtil den første Morgensporvogns Klemt mindede om, at det var paa Tide at søge Hvile.

Ved Midnatstid plejede vi at gøre en lille Pause og gaa over paa Hotel Kongen af Danmark, hvor Birck boede. Vi indtog der en Forfriskning, bestaaende af The, der var sat op paa Bircks Værelse: dertil nogle Kiks, som Birck opbevarede i en Blikdaase. Ved særlige Lejligheder, naar Birck i Forvejen havde indrettet sig paa natarbejdet, bestod Traktementet til Gæsten af det, Birck plejede at kalde »et Trug«, d.v.s. en Bakke med 4 Stk. Smørrebrød og en Pilsner.

Hotellets Elevator var af den Type, der kræver Betjening med et Haandsving til Igangsætning og Standsning. Med synlig Stolt-hed betjente Birck selv Elevatoren; han var den eneste, der havde Hotellets Tilladelse til selv at føre den. Han betragtede sig nemlig som udlært i Faget, idet han i sin Ungdom bl.a. en Tid havde ernæret sig som Elevatorfører i U.S.A. Undertiden lykkedes det ham virkelig at faa Elevatorstolen standset nøjagtig ud for Eta-gen.

Lignende beretninger findes f.eks. af Emil Francis⁹², af Bror Gloerfeldt Tarp fra 1912⁹³ og af Broby-Johansen fra 1920'erne⁹⁴.

Den 4. februar 1933 døde han stadig i hektisk aktivitet af en hjerneblødning.

3.3. *Bircks teologi og livssyn*

Der er en række forskellige kilder til Bircks teologi og livssyn. Han diskuterede gerne sådanne emner med venner og bekendte og for den sags skyld også med mere tilfældige bekendtskaber. En del af disse personer har i erindringer o.l. refereret Bircks synspunkter. Selv har han skrevet en lang række artikler i aviser og tidsskrifter (mange under pseudonymet »Aloysius« som han begyndte at bruge i »Vort Land« allerede i 1896) om livsanskuelsesmæssige emner. I 1917 udgav han bogen »Aloysius' Breve: Hinsides –«, en lille bog på 84 sider med 3 essay: »Vor erkendelse af Gud«, »Sjælens udødelighed« og »Over Golgatha-«, hvoraf de to første havde været trykt før. Endelig er en række af hans taler trykt som kronikker, og 3 af hans rektortaler fra 1931 er efter hans død samlet og udgivet med forord af Frederik Torm.

Bircks søgende og provokerende facon gør nok, at man skal være forsigtig med at tolke hans synspunkter i samtaler for håndfast. Mange af synspunkterne er givetvis fremsat for at provokere eller for at teste, hvor langt et synspunkt kan bære. Til ungdomsvennen Emil Francis siger han således, at han hører til »Moderkirken, den hellige, ufejlbarlige, katolske Kirke«, medens Francis er en »elendig Sekterer og forbandet Lutheraner«.⁹⁵ Mange har fået det indtryk, at han havde en hældning mod buddhismen – men det baserede sig vist når alt kommer til alt mest på antallet af små og store Buddha-figurer, der stod overalt i hans bolig på Hotel Kongen af Danmark⁹⁶.

Den, der har ført de dybeste samtaler med ham, er nok teologiprofessoren Frederik Torm, der fra 1921 blev en af hans gode venner. Torm sad det år i Kirkeligt udvalg, der mødtes på Christiansborg, og spiste derfor frokost på det nærliggende Hotel Kongen af Danmark, og Torms frokosttidspunkt passede med Bircks morgenmad. Birck satte sig ofte hen til »den teologiske professor«.⁹⁷ Torm betragter Bircks sympati for katolisisme og buddhisme som overfladisk.

Der er imidlertid ingen tvivl om, at det er en betydelig del af Bircks væsen, der bliver overset, hvis man kun betragter ham som den hektiske og aktive samfundsdebator, der også prøver at provokere på det religiøse område. På det område var han også præget af stille eftertænk-somhed og intens søgen. Han siger det selv meget direkte som rektor til de nye studenter i 1931⁹⁸:

Derfor beder jeg Eder gaa ind i Lønkammeret, ikke til navlebeskuelse, men til Meditation og Selvprøvelse. I vil lære Eder selv at kende, Eders Motiver og Anlæg; og I vil samtidig lære Eders Næste at kende. – Og endelig, men mest, vil I finde, at Hjertet er som et Sinai, hvor I møder Eders Gud, det eneste Sted, hvor I hører Stemmen i Eders Indre, der som et Gyroskop holder Eder i moralsk Ligevægt.

Birck anfører selv tre værker som »min Aands brød«, det er Schopenhauers afhandling om døden, en lille udgave af Buddhas parabler og formaninger og bjergprædiken, i disse værker hentede han »aar efter aar« kraften til sit arbejde⁹⁹

En antireligiøs fornuftsdyrkelse lå Birck fjernt. Han var hele livet dybt udmyg over for, hvor meget vi kan erkende. Det første brev i »Alloysius Breve: Hinsides –« indledes¹⁰⁰

Min unge Ven! Den Overlegenhed, hvormed du afviser alt oversandseligt, forundrer mig. Du, der har knæsat Tvivlens Princip, er selv havnet i en Tro, saa orthodox, saa fanatisk, saa ensidig, at Don Torquemado egentlig er liberal, sammenlignet med dig. Stod det til dig, røg Kætterbaalene, kun at det var Kristne, hvis Køds Brandoffer pirrede dine vellystige Næseboer. Du tror paa dine Sandser, paa din Erkendelse og paa din ikke altid dadelløse Logik, som gav det ene Kriteriet for Sandhed.

Jeg maa da begynde med dig selv, eller – for ikke at fornærme dig – med mig selv: med at undersøge vor egen Erkendelse, for at finde dens Grændser. Jeg skal ikke søge at give dig en positiv Tro, jeg ønsker kun at lære dig, at din Erkendelse er saa begrændset, at den kun kan fatte en Milliontedel af, hvad der eksisterer.

En tilsvarende udmyghed viser han i immatrikulationstalen som rektor i 1931¹⁰¹:

Og saa optager jeg Eder som Novicer i den akademiske orden, – I vil danne et Aristokrati af Tjeneste, men ikke af Privilegium. I denne Orden kræver vi ikke de høje Løfter: Lydighed, Kyskhed og Fattigdom; men vi kræver: Ydmyghed, Sandfærdighed og Vilje til ret Tænken.

Selv de af Eder, der kommer til at tilbringe et Liv i Tænkning, vil være glade ved at sige: »Tjenere vi er i Aandens Rige«, og vil le ad den dumme Hovmodssang: »Herrer vi er i Aandernes Rige«, som om en udvidet Realeksamen kunde gøre En til det.

Det gælder generelt¹⁰²,

at det, vi erkender, ikke behøver at være Tingenes sande Natur, men kun et forvrænget Billede i vor Erkendelses Hulspejl. Du og jeg kan opfatte det samme forskelligt, og ingen af os behøver at have Ret. Alt, hvad vi skal opfatte, maa transkriberes efter vor Fatteevne, og kun i samme Forhold en saadan Omskrivning lader sig gøre, kan et Fænomen opfattes.

Når man skal tale om Gud bliver det helt galt:¹⁰³

Vanskeligheden bliver taarnhøj, naar vi staar overfor Gudsbegrebet: Vi ved, at Livet er til, og at der er et Livsprincip, vi kan forestille os som en Energi eller en Vilje; mere ved og erkender vi ikke om den Sag.

Inden vi har Begrebets Indhold, søger vi Navnet; vi kalder det Gud, vi kan kalde det, hvad det skal være, fordi Ordet i sig selv er ligegyldigt. Guddom, Livsprincip, Ordet, kald det, hvad du vil, du er bundet til Ord og Begreber hentede fra denne Verdens Forhold. — Vi giver Gud et Ydre: Hvide Mænd vil næppe forestille sig Gud som en Neger, og en Kaffer næppe som hvid; gotogermansk Kunst afbilder kun undtagelsesvis Jesus med jødiske Træk.

Sagen er, vi kan slet ikke forestille os Gud; for at danne et Billede maa vi tage noget fra denne Verden, og, da vi i vor Egoisme anser Mennesket som Verdensmidtpunkt, »saa tog Mennesket Gud og gjorde ham i sit Billede«.

Den maksimale erkendelse kan da nås gennem »gudlignende Mænd«, der forener »den højeste indsigt med den højeste uselvished«¹⁰⁴:

Den aryanske Fyrstesøn og Tømrerens Søn fra Nazareth var saadanne Skikkelser, der gjorde den aandelige Individualitet værdifuld for Gud, at deres Tilværelse ud over Tiden som varende Middel, hvori Gud erkender sig selv, kan forstaas.

Menneskets Søn, i sig selv af Guds Aand, ud over Døden fortsat som Individualitet, hvori den evige Kraft blivende erkender sig selv, sit Væsen og dets Udfoldelse — »tres in uno«.

Lige så afvisende Birck var overfor en fornægtelse af det oversanselige, lige så skeptisk var han overfor dogmatikere, f.eks.¹⁰⁵

Teologien er da Læren om, hvad der ej kan fattes; den vil forklare et Aarsagssammenhæng, der ligger udenfor vor Erkendelse. –

Teologien trækker da Gudsbegrebet og vort Forhold til Gud ned i en lavere Sfære, hvor det slet ikke hører hjemme, nemlig i den menneskelige Logiks; –

Men i samme øjeblik Dogmatikeren drager de religiøse Postuler ind under Logikens Behandling, i samme Øjeblik kommer Vantroen med den samme Logiks Vaaben og besejrer de postulerende Teologer. – Teologen har saaledes i sit Forsøg paa at bringe det Transscendentale for Erkendelsens Domstol, selv spillet den grove Materialisme Sejren i Hænde.

eller¹⁰⁶

som en Buddhist vilde fremstille det: der er to Maader at naa til Sandhedens Land, ved en lille Baad, der kan sættes over den stridende Strøm – for de Vise -, og ved det store Skib, udrustet til langfart fuldtrigget med Mysterier og Dogmer for alle de mange, der kun ad Omvejens Hav skal naa Sandhedens Kyst.

med fortsættelsen¹⁰⁷

Ja, min Ven, kan du ikke nøjes med, hvad jeg har givet, saa gaa til en Dogmefabrikant, en Theolog, lad ham tømre dig en Baad, der kan bære dig paa Troens Hav, og, som jeg ofte har sagt – hjælper din Tro dig til Godhed og Resignation, saa er den for dig i al Fald Sandhedens Iklædning, Tro saa, og tvivl ikke!

For Birck var de religiøse dogmebygninger altså ikke vejen. Det var derimod den religiøse følelse¹⁰⁸

Det er altsaa ikke et Problem »Tro kontra Viden«, men Problemet »Erkendelse kontra den følelsesbetonede Anelse«. Det højeste aabenbarer sig ikke for mig i Troen, ej heller i Erkendelsen, ej i min Viden, men ene i en intuitiv Anelse,

Logikken og dogmatikkens virke fører, som overfor antydet, kun til ulykker på disse områder¹⁰⁹

Du og jeg kan være gode Medkristne og forstaa hinanden, uagtet du ikke skænker Treninghedsdogmet og jeg ikke den ubesmitte-

de Undfangelse nogen Opmærksomhed – forudsat vi blot ikke, som de logiske Uhyrer vi er, begynder at disputere – fordi det er den religiøse Følelse, der har Værdi, og den er paaviselig uafhængig af Lærebygningen og dennes Enkeltheder.

og den religiøse grundsandhed lå for Birck som kernen i alle religioner. Han bruger til allersidst i sit essay om erkendelse af Gud formuleringen:¹¹⁰

Og derfor maa du ikke forundre dig over, at en Jøde og en Muhamedaner, en Protestant og en Katholik – alle paa samme Tid er rede til at dø for deres Tro og dens Sandhed: Ti alle aner de den samme evige Sandhed gennem Menneskehændernes saa forskellige Dogmevæv.¹¹¹

En evig sjæl eller et stabilt jeg var for Birck en sær tanke. Det er »svært at finde Identiteten i vort Sjæleliv paa de forskellige Livsstadier«¹¹². Nuet er det eneste eksisterende:¹¹³

Mit tidligere Jeg eksisterer da kun som en Erindring paa samme Vis som Fremtidens Jeg kun som Haab eller Bekymring. Men baade Erindring og Haab er nutidig Virksomhed, udløst af en nutidig Sjæl.

Der er kun for mig en Sjæl, Nuets; det er den, som hvis Døden rammer mig, indgaar til Dommen.

Lignende tanker formuleres i immatrikulationstalen til studenterne i 1931:¹¹⁴

Lad Nuet faa sin Ret; husk, Nuet er det eneste, der eksisterer; Fortiden er kun til i Nuet – som forskudt Erindring – maaske har den aldrig været, er kun en fiks Idé. Og Fremtiden, som gør Nuet til et Helvede, og for hvilket De planlægger og intrigerer, kommer maaske aldrig. Ærger Dem ikke over Fortiden, og lad Fremtiden græde sine egne Taarer; thi kun saa kan De opleve Nuet, d.v.s. Virkeligheden.

Med denne holdning bliver reinkarnation uinteressant¹¹⁵

Hvis denne Reincarnation ikke har nogen Erindring om mig, (saalidt som jeg har Erindring om en tidligere eller Anelse om en

fremtidig Tilværelse), saa er det et ligegyldigt Spørgsmaal, om det er en eller to Sjæle

En leven i nuet var nok det bedste¹¹⁶

Sikkert var det klogest at tage Livet som Koen, der glad gumler Vaarkløver en Soldag, eller som Fuglen, der synger blot fordi den er til, og i hvis Sang den ubevidste Samfølelse med den omgivende Natur faar sit Udtryk. – Men i Længden er det ikke nok, fordi Sot og Sorg fjerner os fra denne den sundes og unges ureflekterede Lykke- og Naturfølelse, og fordi Overvejelsen som Aandens Samvittighedsnag hamrer sit »Hvorfor« ind i mit Øre, – paa en Gang et Spørgsmaal og en Trudsel. – Jeg maa have et Svar, der tillader mig at bære Tilværelsens Haardhed, ja og lad gaa med Lidelser, men som i al Fald giver den en Mening. Og jeg maa have en Begrundelse af min Moral, mit Forhold til mine Medmennesker, og jeg maa have en Bekræftelse paa min Relation til Gud. Ja saa en Ting til! fortæller jeg end mig selv, at det timelige er et Blændværk, jeg vil dog gerne have et Tegn paa, at min Gerning i dette Liv ikke var helt forgæves, paa, at jeg var andet end et mislykket Forsøg.

Det sidste er en alt andet end udmyg tanke om, at vi præger eftertiden og sætter vore spor på udviklingen, f.eks. formuleret fanfareagtigt i rektortalen til 50-års jubilarene i 1931, hvor det kommer hele to gange:¹¹⁷

Universitetet lærer om Evighedstrangen i Mennesket, om vor Vilje til gennem Erkendelsen at sejre; den ældre Generation er ikke blot som Bladet paa Træet, der i sig bærer Livets evige Strøm for et Spand af Tid: Vi er mere, vi sætter Vilkaar og Arbejdsgrundlag for ufødte Slægter. Vi er andet end »ships that pass in the night«. Selv efter vor Død er vor Haand en Herrehaand.

og et par sider senere¹¹⁸

Der er en Udødelighed til, som vi alle kan erhverve, ja ikke undgaa. Vore Handlinger er ikke blot Aarsag, men ogsaa initiativgivende Eksempler for næste Generation, vore Tanker lever i den og bliver til Handling hos den. En Belæring til vore Børn eller Elever kan arves ned igennem Slægtled og en skønne Dag blive

til handlingsmotiv. Sandelig mindre bør man frygte Broder Død end sine Handlingers og Tankers Følger. Vort Navn glemmes, heldigvis; men vore Tanker har Evighedsstyrke i sig.

Birck faldt vel aldrig religiøst til ro. Men hele livet igennem kæmpede han med de religiøse spørgsmål. Da han døde i 1933 gjaldt for ham stadig, hvad han formulerede som slutsætningen på essayet om erkendelsen af Gud fra 1912: »Selv ved jeg intet: jeg er jo kun en Vandrør paa Vejen«. Han skrev sent i sit liv et digt af form som et gækkebrev, som han først ønskede offentliggjort efter sin død med grundideen¹¹⁹

Den Gaade, jeg stiller, er ikke mit navn, men hvad der bag navnet boer –

Den gåde bliver vel næppe nogensinde fuldstændig løst. Dertil var Birck for kompliceret og modsætningsfyldt et menneske.

3.4 Sammenfatning: L.V. Birck og Torben Dihmer

L.V. Birck er en tyfon i århundredets første tre årtiers samfundsdebat. Det, der idag mest huskes, er hans vittige spidning af periodens økonomiske profitjægere. Hans teologiske og filosofiske forfatterskab er mere glemt. Ikke desto mindre er han i mange henseender en forløber for det opgør med periodens kirkelighed, der kom i 1920'erne og 1930'erne, og som bl.a. gav sig udslag i »Tidehverv«-bevægelsen, der kom til at dominere den intellektuelle teologiske debat i årtierne efter 1920.

Det har været diskuteret, i hvad omfang Henrik Pontoppidans forfatterskab er en forløber for Tidehverv¹²⁰. Det er derfor også interessant, hvor meget hovedpersonen, og vel også Pontoppidans vigtigste talerør, i hans sidste store roman »De dødes rige«, Torben Dihmer, ligner Birck. Tilfældigvis er de begge nationaløkonomer af uddannelse, og begge har lovende politiske karrierer, der løber noget ud i sandet. Det interessante er imidlertid, at de også har en række hovedsynspunkter fælles. Begge er dybt skeptiske overfor det etablerede præsteskab (teologiske dogme-fabrikanter, som Birck kalder dem), men meget åbne overfor mere generelle religiøse strømninger og stærk afvisende overfor en isoleret materiel fornuft. Når Dihmer siger om en præst, at han »taler et middelalderligt sprog, men den inderste mening af hans ord har evigvarende gyldighed«¹²¹, så ville Birck nok tilslutte sig det. Begge flirter med andre religioner end kristendommen, Dihmer med astrologi og mysticisme, Birck mest med Buddhismen.

Begge er af politisk holdning nok nærmest tilhænger af en patriar-

kalsk overklasse, der føler et dybt ansvar for de dårligst stillede. Begge ser derfor også med dyb mistillid på samtidens samfund, domineret som det var af den uhæmmede vækst og aktivitet omkring 1. verdenskrig. Når Dihmer taler om »Hele den forcerede kraftudfoldelse, som alle nationer er så stolte af, denne vanvittige produktionsfeber, der ikke svarer til noget naturligt behov, – det må være et dødsdømt samfunds sidste krampetrækninger«¹²² svarer det helt til Bircks »Vi har glemt, at Funktionen og vareskabelsen er det væsentlige og Rettigheden og Profiten noget, der kommer i anden Række«.¹²³ Ingen af dem så imidlertid fagforeninger og klassekamp som løsning på problemerne. Snarere var svaret en moralsk besindelse hos de ledende grupper – en lytten til »det kategoriske imperativ«.

Birck og Pontoppidan var nogen af dem, der tegnede oprøret mod den herskende kirkelighed, og de blev dermed forløber for de teologer, der byggede en kristendom, der står på sækulariseringens grund. Altså modsat Westergaard netop en kristendom der accepterede den moderne filosofi og videnskab, blot logikken og naturvidenskaben ikke blev gjort til religion.

4. Jens Warming – barnetro og sofistikeret snusfornuft

4.1. Indledning

Jens Warmings liv og skæbne var ikke så gloriøs som Bircks og Westergaards. Selv om han var professor ved Københavns Universitet i 20 år, var han af sin samtid anset for lidt af en særling. Hans hovedværker var forskellige detaljerede beskrivelser af det danske samfund udgivet som lærebøger i faget Danmarks Statistik (i 1970 omdøbt til Samfundsbeskrivelse). Disse bøger var der en del af hans elever, der satte pris på; Andelsbankens tidligere chef Kristian Møller skriver således:¹²⁴ »Jeg erkender, at jeg oftere har slået op i Warmings store statistiske lærebog end i de øvrige lærebøger fra universitetet« og Kristian Møller citerer Birck for bemærkningen: »Warming har jo ogsaa sine gode Sider – han gaar og husker på alle de Smaating, vi andre glemmer« og giver selv sin tilslutning »En rigtig Vurdering: Warming var de små tings stormester.« På den anden side var han næppe nogen sprudlende underviser og kun ufrivilligt morsom; Kristian Møller skriver:¹²⁵

Warmings bog fra 1930 var på 721 sider, og såvel ved forelæsninger som ved eksaminationer gik han frem »efter bogen«. Resultatet var, at vi lærte bogen udenad. Jeg husker, at da jeg i 1933 var

oppe i arbejds løn, kunne jeg se bogens sider for mig og derfor følge Warmings spørgsmål linje for linje.

Warmings forelæsningsform var også tør, knirkende og omstændelig og gav aldrig anledning til munterhed, med mindre han lod »en Aargang Nyfødte passere atten-årsalderen« eller »de Gamle var allerede ved Fødselen færre, end de der fødes nu«.

Adolph Jensen skriver tilsvarende:¹²⁶

Selv om han paa sin Vis ikke manglede Veltalenhed, var hans Foredrag i Almindelighed tørt og alt andet end blændende. Sproget i hans Bøger er ofte kantet og knudret, og hans overdrevne Økonomi med Ord førte ham jævnlig ud i et sprogligt Uføre, der gør Læsningen til Hovedbrud og fordunkler Meningen.

Der er jo imidlertid ikke beskrivelser af detaljer i det danske samfund, der giver en plads i økonomiens historie – men en sådan har Warming fået i de seneste år. Renæssancen for ham begyndte med Jørgen H. Geltings artikel i anledningen af 25-året for hans død¹²⁷ og er senere fulgt op af en række artikler i internationale tidsskrifter. Mogens Bose-rup og Niels-Henrik Topp påviser, at Warming var den første, der beskrev de processer, der følger efter en efterspørgselsstigning,¹²⁸ Peder Andersen viser, at en artikel om ålegårde fra 1911 er et så epokegørende bidrag til teorien om udnyttelse af naturressourcer, at det oversættes til engelsk og trykkes i 1980'erne¹²⁹. Niels Kærgård finder hos ham den første påvisning af problemerne ved statistisk at adskille og dermed identificere udbuds- og efterspørgselseffekter, når sammenhængen mellem priser og mængder undersøges¹³⁰.

Det er karakteristisk, at i hvert fald de to af de her nævnte tre bidrag, er helt perifere i Warmings produktion, og at han intet gjorde for at følge ideerne op.¹³¹ Det synes som om Warming var en original teoretisk begavelse, der af pligtfølelse overfor sit fag Danmarks Statistik (og vel også på grund af de rammer fakultetet afstak for hans virke) kun perifert fik tid til at sysle med økonomisk teori. Hans eget ideal var måske at slutte med en helstøbt teoretisk fremstilling¹³²:

Den naturlige udviklingslinje for en Nationaløkonom er den at begynde som Statistiker, og saa efterhaanden dreje mere over til den egentlige Nationaløkonomi, særlig de teoretiske Helhedsproblemer.

Men selv nåede Warming aldrig at frigøre sig fra statistikken. Da han døde arbejdede han på en ny udgave af sin lærebog i Danmarks Statistik.

4.2. *Baggrund og karriere*

Jens Warming er født i 1873, student i 1891 og cand.jur i 1897. Efter næsten 3 år som lærer på den danske højskole i Nebraska i USA kom han hjem og tog statsvidenskabelig eksamen i 1901. I 1901-1904 var han assistent ved Universitetets statistiske Laboratorium og i 1904 blev han kontorchef i Statens statistiske Bureau (det nuværende Danmarks Statistik). I 1902-05 havde han ved siden af undervisning som docent i samfundsøkonomi ved Landbohøjskolen. I 1903 søgte han et docentur ved universitetet uden at få det, men fra 1906 fik han undervisning på docentniveau i Danmarks Statistik. I 1911 var det ene af universitetets to ordinære professorater i økonomi ledigt, og Warming var den ældste af de 5 ansøgere, og han var da også i pressen udnævnt til favorit. Det endte imidlertid med, at man, meget overraskende, tog den unge historiker Axel Nielsen.¹³³ I 1919 fik Warming imidlertid uden konkurrence et ekstraordinært professorat i statistik, og dette bestred han til sin død i 1939. Da Warming let kommer til at stå for en meget håndfast og naiv kristendom, kan der være grund til at se lidt på hans baggrund. Han virker i mange henseender som en lidt fremmed fugl blandt de københavnske intellektuelle, som en søn fra et indremissionsk husmandssted, der aldrig falder til i hovedstaden, jvf. f.eks. Adolph Jensens nekrolog:¹³⁴

Han manglede i væsentlig Grad visse Egenskaber, som i Almindelighed vurderes for højt, Egenskaber, som ofte gør en moralsk og intellektuel Undermaaler til Charmeur. Warmings Mangel paa det, man i Almindelighed kalder »Form«, prægede baade hans Omgangstone, hans Arbejde og hans Forfatterpersonlighed. Man kan til Nød forestille sig Warming udtalende en vel overvejet Artighed, men en rent konventionel Kompliment er sikkert aldrig kommen over hans Læber. Naar han overfor en Kollega, som mente at have præsteret et rent Mesterstykke af en Tidsskriftartikel, uden Omsvøb kunne udtale, at det paagældende Opus var »nærmest overflødigt«, var det fordi han efter bedste Overbevisning ansaa det for at være overflødigt...

Warmings minimale Interesse for det formelle hang imidlertid sammen med – eller maaske rettere: var en nødvendig Følge af – værdifulde egenskaber, som ikke vender udad, og som derfor bliver mindre paaagtede. Ligesom han i sin Livsførelse viste en per-

sonlig Nøjsomhed og forsagende Afholdenhed overfor meget af det, der efter de flestes Mening »sætter Kulør paa Tilværelsen«, saaledes viste han en tilsvarende Askese paa aandeligt Omraade, en Askese, der blev til afgjort Modvilje mod alt, hvad der var uægte eller overdrevent. I god Samklang hermed var hans ubestikkelige Sandhedskærlighed, der aldrig gav Plads for selv Skyggen af en Løgn, og den nøjeregnende Redelighed, der forkastede enhver Brug af Ornament i Tale og Skrift.

Tilsvarende hos Marstrand:¹³⁵

Trods sin Forbindelse i ungdommen med Højskolen havde han ingen særlig Tilknytning til grundtvigsk Livssyn, og hans noget puritanske Indstilling gjorde ham temmelig fremmed for Livets Skønhedsværdier (han fortalte mig engang, at han aldrig læste en skønlitterær Bog)...

Noget vist tørt og humørløst ved Professor Warmings Personlighed bidrog vist til, at han ikke altid var rigtig værdsat blandt Kolleger og Studerende. Men om hans hundredelige Stræben, hans stærke Sans for de sociale Opgaver og hans kristelige Alvor kan der ikke herske nogen Tvivl.

Professor Hans Brems, der studerede i 1930'erne, karakteriserer ham på følgende måde¹³⁶

Jens Warming var nøjsomheden selv. Han boede hverken på Frederiksberg eller på Østerbro men derimod i Blekingegade. Herfra gik han en husblok til Holmbladsgade og tog linje 5 til Frue Plads. Det, der faldt mig ind til beskrivelsen af hans ydre var Jacob Paludans skitse af Overretssagfører Goos, hos hvem Otto Stein, Jørgens broder, er ansat: »(Overretssagfører Goos) ... vedligeholdte den Mode fra Aarhundredskiftet at gaa med sort Jaket og stift Kravetøj fra Morgenstunden ...« (Jacob Paludan: Jørgen Stein, Hasselbalch (1944) side 337). Det gjorde Warming altså også. Jeg prøvede at tænke tilbage på, hvordan vi opfattede Warming i 1935. ... Det var jo tør udenadslæren, han repræsenterede, altså det fjernest mulige fra bevinget teori. Selv var han også tør. En stor del af hans forelæsninger gik med at diktere langsomt og tydeligt a-jourførte tal. Vi førte dem ind på de åbne pladser, som alle bogens tabeller med forudseenhed var forsynet med. Vi lo naturligvis ad al pedanteriet. Men vi *gik* til hans forelæsninger, og vi

hørte hinanden i hans tal. Jeg tror ikke vi bare gjorde det, fordi det var eksamensrelevant. Jeg tror vi forstod, at her åbenbarede sig den virkelighed, som al teori til syvende og sidst skal passe til. Og vi respekterede Warmings redelighed og ærlighed ... ikke mindst at han på universitetets grund aldrig, aldrig tog ordet »gud« i sin mund. Vi vidste allesammen, at han var »missions«. Men vi mærkede det aldrig på ham. Igen hans embedsredelighed.

Hvordan han er blevet sådan er imidlertid lidt af en gåde, når man ser på hans hjem. Hans far var den internationalt anerkendte botaniker Eugen Warming, der var professor ved Universitetet fra 1886 til 1912, rektor for Københavns Universitet 1907-08, præsident for det internationale botaniker samfund 1910, kommandør af 1. grad af Dannebrogordenen, dekoreret i Storbritannien, i Sverige (hvor han var professor 1882-1886) o.s.v.¹³⁷ Selv om faderen var en god kristen og konservativ patriot, deltog han ikke i politik, men i hans breve findes beklagelser over vort forsvars manglende styrke op til 1. verdenskrig, begejstring over ministeriet Zahles afgang i 1920; genforeningen i 1920 anså faderen for en af de festligste dage i sit liv. I 1898 finder han i et brev til Jens Warming et møde i Bethesda, hvor Westergaard taler om praktisk socialisme, overordentlig interessant og synes godt om Westergaard.¹³⁸ Fra 1923 er bevaret et takkebrev fra Westergaard til Eugen Warming (i forbindelse med Westergaards 70-årsdag): »Jeg har altid næret beundring for Dem, og det har været en oplevelse for mig at lære Dem at kende, ikke blot som den fra alle sider anerkendte videnskabsmand, men som menneske gennemtrængt som De er af den enfoldige kristentro.«¹³⁹

Moderen Hanne Warmings breve, som også er udgivet af Signe Prytz, befæster indtrykket af et åbent hjem med klare kristne rødder, men som også oplagt hører til den københavnske kulturelle inderkreds. To af hendes søstre har været gift med professor Hieronymus Zeuthen (jvf. note 4), en broder var gift med en søster til Henrik og Morten Pontoppidan. Kirkemusikeren Thomas Laub, forfatterinden Ingeborg Raunkier og maleren Anton Dorph m.m.f. var nære venner af huset.¹⁴⁰ Moderne og klassisk litteratur læstes højt og diskuteres i hjemmet. I brevene nævnes, anbefales, diskuteres f.eks. Jacob Knudsens »Muld«¹⁴¹ og »Den gamle præst«¹⁴², Pontoppidan's »Det forjættede Land«¹⁴³, Ibsens »Bygmester Solness«¹⁴⁴, Tolstoj (i forbindelse med et foredrag, som Hanne Warming finder går helt uden om de interessante problemer)¹⁴⁵, Johs. Jørgensens »Helvedesfjender«¹⁴⁶, Selma Lagerlöfs »Jerusalem«¹⁴⁷ og Bangs »Ved vejen«¹⁴⁸ samt religiøs litteratur af bl.a. Th.Sk. Rørdam, Otto Møller¹⁴⁹ og Henrik Skat Hoffmeyer.¹⁵⁰ Det er klart, at to-

nen er kristen og borgerlig,¹⁵¹ men hjemmet synes langt fra asketisk og puritansk: Professorerne Eugen Warming og Hieronymus Zeuthen spiller whist med de ældste børn.¹⁵² Der er spillemænd og dans til de unges baller i huset, hvor der serveres tarteletter med hummer til forret og urfugle til hovedret.¹⁵³ Holdningsmæssigt er der også en betydelig åbenhed.¹⁵⁴

Et vist oprør mod det etablerede er at spore hos Jens Warming. Efter studentereksamen (fra Metropolitanskolen – selvfølgelig) tager han på Askov i stedet for at starte direkte på studierne. Ved jurastudiet bliver han allerede på første år træt af manuduktionen, som han finder for »åndeløs« og begynder ret uhørt at læse på egen hånd.¹⁵⁵ Mens familien holder Berlingske Tidende og Flensborg Avis¹⁵⁶, bemærker Hanne Warming i 1894:¹⁵⁷

»Socialdemokraten« kommer atter ind ad døren fra den 1. september; den holder vi jo for Jens' skyld. Jeg er helt stolt af Jens, der er besjælet af de varmeste ønsker om at gøre noget for arbejderstanden.

Efter de juridiske fag afbryder han som nævnt studierne for at blive højskolelærer i USA, hvilket giver anledning til formaninger og advarsler fra moderen, der påberåber sig Westergaard, Zeuthen m.fl.¹⁵⁸ Oprør var imidlertid måske ikke hovedgrunden til Jens Warmings fortsatte forbliven i USA; han fandt sin kone på den danske højskole i Nebraska.¹⁵⁹ Også her ligger en afvigelse fra familietraditionerne, hun er af jævne kår (datter af en friskolelærer fra Fyn), og brylluppet foregår i Norge væk fra familien, i skærende kontrast til broderens bryllup¹⁶⁰, hvor der serveres champagne og en »fin lirekasse lejes til eventuel dans«.¹⁶¹ Måske er Jens Warmings puritanisme lidt af et oprør mod hjemmet. På den anden side synes tonen i hjemmet på ingen måde forbenet. De abonnerer som nævnt for Jens' skyld på »Socialdemokraten« og i 1898 skriver moderen, at »Far og jeg har fået billetter til 8 foredrag om de kristne og socialismen; gid nu Far får tid og kræfter til at følge dem«.¹⁶² De sociale problemer optager familien: »Der har ingensinde været noget uden for mit hjem, der har optaget mig som den store Lockout« skriver moderen i 1899.¹⁶³

Den sociale indstilling prægede Jens Warming livet igennem. Ved siden af sin hovedstilling som kontorchef i Statens statistiske Bureau 1904-19 og som professor i Danmarks Statistik 1919-39 sad han i en række udvalg. Han var formand for boligkommissionen af 1916 og af 1918, medlem af husholdningsudvalget 1917-19, af socialministeriets

arbejdsudvalg 1932, han var bestyrelsesmedlem i Landmandsbankens Byggeselskab 1918-1934 og i Københavns Socialfilantropiske Boligselskab fra 1927. Formand for ejendomsselskabet Hjem fra 1918. Som man ser en lang række udvalg, men langt fra så tæt på de store politiske spørgsmål som L. V. Birck.

Sine kristlige og moralske interesser viste han som formand for Nathanaelskirkens Menighedsråd fra 1912, som formand for Studenterhjemmet 1904-06, og fra 1921 som formand for Kristeligt Studenter-Settlement. Han var i 1903 medstifter af Studenternes Afholdsforening. Han sad i Københavns Borgerrepræsentation valgt på en kristelig-social liste fra 1917 til 1921¹⁶⁴.

Også i sit privatliv var han stærkt socialt indstillet. P. Grønvold nævner, at han »i det stille øvede meget godt mod trængende han mødte på sin vej« og Adolph Jensen slutter sin nekrolog.

Warmings »sociale Indstilling« er kendt nok. Mindre kendt udenfor det kvarter af København, hvor han havde sin Bolig i en Meneskealder, er det maaske, at hans Interesse for de mennesker, der har det ondt, ikke var blot akademisk, men i høj Grad af positiv natur.

Selv om Warming kæmpede for de dårligst stillede både i ord og gerning var han ikke socialist, men netop en kristelig-socialt indstillet, der accepterede markedsmekanismen. I 1920 skriver han¹⁶⁵:

Det gælder om ikke at være misundelig og få et Tilfælde, naar der er nogen, der tjener godt. Det privatkapitalistiske System er nu en gang baseret paa, at naar der sker noget nyttigt, skal nogen tjene paa det; og vil man absolut hindre store Fortjenester, sker der intet. Kun under en stærkt gennemført Socialisme kan man opnaa et nogenlunde retfærdigt Forhold mellem en Mands Ydelser og Indtægt (ogsaa med Hensyntagen til hans Behov); men under det privatkapitalistiske System – ja maaske endog under Socialismen – vil det vise sig, at Liv og Lighed er uforenelige. Enhver kraftig Udvikling skaber Ulighed – og Ulighed skaber Liv. Dernæst vil der under frie Forhold være et saa stort Spillerum for Dygtighed, Held, Forretningsmoral m.m., at det enkelte Tilfælde vanskeligt kan bedømmes isoleret og ofte maa man som i Lignelsen indtil videre lade Hveden og Klinten vokse sammen, fordi man let kan komme til at skade Hveden, naar man rykker Klinten op.

Hans skriftlige produktion omfatter mere end 150 bidrag, spændende fra korte anmeldelser, og avisartikler til tykke håndbøger¹⁶⁶. Hans hovedværker set med samtidens øjne, målt på størrelsen og vel også set med Warmings egne briller er som nævnt en række lærebøger med detaljerede statistiske beskrivelser af det danske samfund: »Haandbog i Danmarks Statistik« fra 1909-13, en forkortet udgave for jurastuderende fra 1920 (»Lærebog i Danmarks Statistik«), en ny udvidet og revideret udgave fra 1929-30 (»Danmarks Erhvervs- og Samfundsliv«) med juristudgaven »Danske samfundsproblemer i statistisk belysning« fra 1934. Der var vel nok en tendens til med tiden at tage flere og flere økonomiske overvejelser ind i bøgerne, men det var og blev deskriptiv statistik.

Der er imidlertid mange andre ting i forfatterskabet. Nævnes kan f.eks. docent- og professorkonkurrenceafhandlingerne »Gode og dårlige tider« fra 1903 og »Arbejds løn og Rente« fra 1911, samt forelæsninger over »Landbrugspolitik« fra 1932 og »Provinsen og Hovedstaden med særlig hensyn til Industrien« fra 1935. I en række afhandlinger og artikler deltager han i den aktuelle økonomisk-politiske debat, bl.a. med bogen »Valutaspørgsmaalet« fra 1924.

Samtiden kendte mest Warming fra hans artikler og debatindlæg, men så dem vel mest som en forlængelse af statistiklærebøgerne jvf. f.eks. Even Marstrands nekrolog¹⁶⁷:

For en større Offentlighed er Warming dog maaske blevet mest bekendt ved sine talrige Artikler i faglige og almindelige Tidskrifter. Her som i hans større Arbejder maatte man beundre hans Sans for de mange Enkeltheder, der kommer i Betragtning, men det kunde vel ske, at han fæstede sit Blik saa meget ved de enkelte Træer, at Skoven ikke rigtig traadte frem.

Samtiden så derimod ikke de imponerende planter, der skjulte sig i Warmings skove af enkeltheder. Det er imidlertid som nævnt dem, der fremhæves, når Warming idag diskuteres. Det er de skarpt set teoretiske iagttagelser. Ræsonnementer, der foregriber internationale gennembrud indenfor økonomisk teori, er skjult ydmyge steder i mindre artikler, boganmeldelser m.v.

Om Jens Warming blev hængende i den beskrivende statistik i stedet for at dyrke sin teoretiske begavelse af egen fri vilje, eller fordi arbejdsdelingen mellem de økonomiske professorer ikke levnede ham andre muligheder er svært at sige. Måske følte han sig endnu ikke ved sin død rede til at gå videre i den af ham selv skitserede løbebane fra statistiker

til helhedsorienteret teoretiker, men meget tyder også på, at rollefordelingen ved fakultetet, hvor Birck og Westergaard tog den økonomiske og statistiske teori og Axel Nielsen pengepolitikken og den økonomiske historie, var en spændetrøje for ham. Hans ven og chef i Statens statistiske Bureau Adolph Jensen skriver således i sin nekrolog over Warming¹⁶⁸:

Det er ikke rimeligt, at Warming, hvis Omstændighederne havde stillet ham frit, vilde have valgt dette lærefag (altså Danmarks Statistik) som mere end et gennemgangsstadium.

Det er derfor måske ikke uberettiget, når Boserup¹⁶⁹ anfører Warming blandt de »stækkede ørne« i dansk økonomis historie; dem der ikke fik mulighed for at udfolde sig fuldt ud.

4.3. Jens Warmings teologi

Jens Warmings teologiske holdninger kommer til udtryk i en række kortere artikler bl.a. i Kristelig Dagblad, men først og fremmest i bogen »Sociale breve til menigheden« fra 1934, der bygger på en række foredrag Warming har holdt forskellige steder. Bogen består af fire afsnit: »Guds Skabergaver overfor det Økonomiske Liv« på 48 sider, »Guds Nutidsgaver« på 26 sider, »De sociale Synder« på 68 sider og til sidst et kort afsnit på 11 sider om »Positivt Ædruelighedsarbejde«.

De to første afsnit giver en gennemarbejdet fremstilling af Warmings verdensbillede. Det første afsnit er en gennemgang af Warmings meget håndfaste skabelsesteologi, hvis grundholdning præsenteres allerede på bogens første side:¹⁷⁰

Vi læser i Bibelens første Kapitel, at vi skal gøre os Jorden underdanig, og i det tredje Kapitel, at vi skal spise vort Brød i vort Ansigts Sved. Jorden var altsaa ikke underdanig af sig selv; det, den bar, var delvis helt andre Planter, end vi havde Brug for, maaske endog skadelige; og hvor den bar det rette, var det i hvert Fald i utilstrækkelige Mængder for en talrig Menneskeslægt. Ved denne Ordning har Gud selv fra første Færd sat det økonomiske Liv i Forgrunden, saa at det nødvendigvis maa optage en væsentlig Del af Menneskets Tid og Tanker. Og dog er det aandelige Liv det egentlige Liv; naar Gud har givet den økonomiske Virksomhed en saa dominerende Plads i vort Liv, maa det være af Hensyn til dets Betydning for det aandelige Liv. Det er da ogsaa let at se, at vi alle er aandeligt prægede af vor praktiske Livsgerning og af vore ydre Kaar.

og hvordan det ifølge Warming skal tolkes følger på de næste sider:¹⁷¹

Denne Paavirkning af det aandelige Liv er da det egentlige Formaal med det økonomiske, og derfor har Gud tænkt mange kærlige og dybe Tanker om, hvorledes det økonomiske skulde være ordnet for at give de bedst mulige Betingelser for den aandelige Udvikling. Vil vi finde og forstaa disse Tanker, maa vi dels se paa Guds Ord, dels paa selve det økonomiske Liv, og dels paa Naturrens Love og Forraad m.m. samt paa Menneskets egen Natur.

Grundideen er altså, at verden er skabt, og skabt med gennemtænkt fornuft, så vi behøver ikke tolke biblen særlig bogstavtro; lige så vigtigt er det at holde sig for øje, hvad man kan udlede af, at verden må være fornuftig skabt. F.eks. diskuteres vækst (»store byer« og »Stordriften« som Warming kalder det), og Warming siger:¹⁷²

Gud havde ikke sørget for, at der dannedes Kul i Jorden, hvis det ikke havde været hans Mening, at disse Kul en gang skulde udnyttes; han havde ikke givet Dampen dens Kraft og Elektriciteten dens Fart og Spænding, hvis der ikke derpaa skulde opbygges en sådan Teknik som den, Nutiden har oplevet.

Arbejdsdelingen er ligeledes et gode:¹⁷³

Endelig har Gud ledet til Samkvem ved at ordne det saadan, at der udrettes mere, naar flere arbejder sammen, end naar de gaar ene; et Hus bygges bedre og billigere, naar man er flere om det, Kornet køres lettest ind, naar man hjælpes ad, det store Skib med mange Folk sejler billigere end det lille,

En vis ulighed og konkurrence er sundt, og må derfor også høre med til Guds ordning:¹⁷⁴

Guds Formaal med denne Ujævnhed er sikkert flere:

1. Ujævnheden holder os vaagne og hærder os, jfr. Ordsprogene: Der skal en bred Ryg til at bære gode Dage, og Nød lærer nøgen Kone at spinde.
2. Rent religiøst betyder Ujævnheden, at vi mindes om vor Afhængighed af Gud, saa at vi lærer at bede, naar det kniber, og at takke, naar det gaar godt.
3. Livets Ujævnhed sætter os dernæst paa Prøve, saa at det viser

sig, om vi har Modstandskraft i de vanskelige Tider og magter større Opgaver; vi sigtes og sorteres.

4. Vi vender saa tilbage til Gennemgangen af, hvad Ujævnheden betyder, vi har talt om, at den holder os vaagen, at den minder os om Gud, og at den sætter os paa Prøve; foruden disse aandelige Virkninger har den imidlertid ogsaa nogle økonomiske. Ujævnheden fremmer Kapitaldannelsen og Sparsommeligheden;

5. Endelig stimulerer Ujævnheden til at finde paa Midler mod selve Ujævnheden og har derved medvirket til Fremskridt, der varigt har hævet hele Velstandsniveauet.

Grundholdningen er altså, at verden skal give udfordringer og prøvelser, og der skal ikke være lette løsninger – heller ikke når man skal finde den rette tro. Her lægger Warming luft til den fundamentalistiske bibeltro:¹⁷⁵

Naar det er bedst for os, at det er svært at skaffe Føden, saa er der vel ogsaa andet, som skal være svært. Gud har ikke givet os en fejlfri Bibel, thi vi har bedst af selv at arbejde med at finde ud af, hvad der stemmer med Guds Vilje og Planer; ja selve det at erkende Gud, har han gjort svært for sandhedskærlige Mennesker.

Det er altså meningen, at menneskene skal søge at forbedre verden med alle fornuftige midler.¹⁷⁶ Men risikerer vi da ikke en dag at løbe tør for udfordringer? Her forestiller Warming sig, at Gud må sørge for nye opgaver, når vi har løst de gamle. De nye opgaver er f.eks. de økonomiske kriser (måske en nærliggende tanke i 1933-34), og det kan også være overbefolkning. Warming er ikke sikker på, hvordan planen for den fortsatte vækst vil være.¹⁷⁷

Det er altså denne skabte verden, der er emnet for første afsnit. Næste problem, der er emnet for andet afsnit, er i hvor høj grad Gud griber ind i den én gang skabte verdens gang – »Guds Nutidsgaver«. Det sker ikke i tide og utide.¹⁷⁸

Mange opfatter Gud som en nidkær Mussolini, der selv vil ordne alle Enkeltheder, men i Virkeligheden har Gud allerede i Oldtiden været den moderne Pædagog, der gav Menneskene Frihed til Udfoldelse og Udvikling. Saalænge Lærernes Ideal var den strenge Skolemester, der krævede nøjagtig og uselvstændig Udenadlæren af Bogens Tanker, og som greb ind med strenge Straffe, naar man ikke adlød Bogstaven, saalænge var det natur-

ligt, at man ogsaa opfattede Gud som en streng Skolemester, der lagde Hovedvægten paa Bogstaven. Men jo mere Skolen og Samfundet gennemsyres af friere Tanker, des lettere bliver det at forstaa Guds sande Væsen.

Først og fremmest ønsker Gud ikke sin indgriben afsløret, hvilket giver større og større vanskeligheder, jo mere menneskene ved om naturlove-
ne:¹⁷⁹

I Nutiden gælder det, at Gud skjuler sig i Smaa-aarsagerne. Der er nogle Sygdomme, som altid er til Døden; der griber Gud nødig ind, thi det vilde forvirre Lægerne, Et andet Omraade er de fødte Børns Køn; man ved ikke, hvad det beror paa, og derfor kan Gud høre Folks Bønner om at faa en Dreng eller en Pige, uden at nogen faar det at vide.

Dernæst er Vejret et velegnet Omraade; Gud kan foretage en lille Forandring af Lufttryk og Temperatur m.m. paa Tusinder af forskellige Steder, uden at nogen kan kontrollere det.

Der kan nævnes andre Omraader eller Stadier, hvor Gud let kan gribe ind, men ogsaa Omraader, hvor det vanskelig kan ske, uden at han røber sin Anonymitet, og hvor han derfor nødig gør Undere, især i vor Tid, som har saa dyb en Forstaaelse af Naturlovene.¹⁸⁰

Hvem er det da gud hjælper med sin akutte indgriben: »Alle uden Forskel; de mest trængende, de mest værdige, og de bedende. Efter min Mening er det sidste det vigtigste, men der kan dog ogsaa være nogen sandhed i de andre svar«.¹⁸¹

Det tredie hovedafsnit – »De sociale Synder« – er nok, når det kommer til stykket, det, der ligger Warming mest på sinde. Ved social synd forstår Warming »Synd som en Samfundsklasse begår overfor en anden Samfundsklasse; eller som en Person i een Klasse begår overfor en Person i en anden, og endelig Synd mod selve Samfundet«. Det kan være »Skattesnyderi«, »uberettiget Nyden af offentlig Hjælp«, »usund Spekulation«, Misbrug af Monopoler«, »umotiveret Strejke eller Lockout-er«, »undlade en passende Opsparing«, »nedsætte Arbejdstempoet« osv.¹⁸² Warming betragter det som særdeles vigtigt.¹⁸³

Det er et meget vigtigt Emne, thi hos mange gode Kristne er det en af de mest udbredte Arter af Synd, og alligevel en Art, som de er meget lidt klar over. Dette skyldes dels, at social Synd i sig selv

er meget svær at erkende, og dels at man fra visse kirkelige Sider ligefrem har advaret mod at interessere sig ret meget for det sociale.

For Jens Warming er der således tale om en meget bred forpligtelse til at vise forståelse for andre samfundsklasser. Der er dog ingen tvivl om, at Warming har et særligt blik for de bedre stillede synder:¹⁸⁴

Mange, der egentlig har Betingelser for et socialt Sind, vil i saadanne Omgivelser forsumpe i udprægede Overklasse-Synspunkter. Der danner sig en offentlig Mening, f.Eks. om Skatterne, Sociallovgivningen og Arbejdslønnen, hvor egentlig ingen har undersøgt og gennemtænkt Sagen; men man træffer kun Folk, der har den samme Mening; og A stoler paa B, og B paa C, og saaledes videre indtil en, der stoler paa A. Lidt Sandhed er der maaske i denne offentlige Mening; ellers vilde den ikke være saa udbredt; men den bliver let ensidig og overdrevet. ... I min Ungdom opholdt jeg mig et Par Aar i Nebraska, hvor der er Fastlandsklima; en Vinterdag var jeg ude i streng Frost og Snestorm; mit ene Øre sved stærkt, men snart efter gik Smerten helt over; Øret var nemlig bleven stivfrosset og følelsesløst. Dette er en farlig Tilstand, og Folk i saadanne Egne er klar over, at om man møder nogen med hvid Næse eller Ører, skal man gøre ham opmærksom derpaa, saa den frosne Legemsdel ved Gnidning kan kaldes til Live igen, inden det er for sent. Saadan er det i Øjeblikket behageligt, hvis ens sociale Øre er stivfrosset, saa man ikke kan høre, hvad der foregaar blandt de fattige; men i Længden bliver man aandelig Invalid, hvis man ikke faar sine Nerver forlænget ud i de andre Samfundsklasser.

De bedrestillede sociale synd kan f.eks. være utilfredshed med skatterne¹⁸⁵

Det bliver da en naturlig Opgave for den kristne Forkyndelse at sige: Er du sikker paa, at det ikke er din Pengepung, der narrer dig til at være misfornøjet med Skatterne? Er det ikke din personlige Interesse i at slippe billigt, der tilslører dit Blik? Har du tænkt paa, hvor meget du selv modtager af Stat og Kommune, og har du tænkt over, hvor megen Gavn de ubemidlede og især de fattige har af din Skat? Er du sikker paa, at der er nogen, der er nærmere end du til at betale denne Skat? Har du gjort dig Umage for at se

det fra dens Synspunkt, som vilde faa højere Skat, hvis du faar lavere?

Selvfølgelig gives der Tilfælde, hvor en Skat virkelig er uretfærdig og skadelig, og hvor en Statsudgift virkelig bør kritiseres. Men som Helhed er Ophidselse mod Skatterne en af de groveste sociale Synder.

Eller det kan være i kravet om sociale nedskæringer¹⁸⁶:

De Velgørere, som er for godtroende, faar ikke blot Skuffelser, men møder ogsaa Utaknemmelighed og graadigt Krav om mere og Spot.

Men naar dette er sagt, saa skal det alligevel siges til de bedre-stillede, som kræver Sociallovgivningen nedskaaret, idet de henviser til, at den virker demoraliserende: Er I sikre paa, at det ikke er jeres egen Pengepung, der narrer jer? Er I sikre paa, at det er af Kærlighed til de arbejdsløse, at I nægter dem Understøttelse, og ikke af Egenkærlighed? Vi staar her overfor en vanskelig Afvejen af Grunde for og imod, og man maa da vogte paa sig selv, at ens egen Interesse i lave Skatter ikke faar Vægtsskaalen til at synke for stærkt til den ene Side.

Det er vigtigt, at præsterne tager netop sådanne problemer op, for det er her mange kirkegængere synder mest¹⁸⁷:

Naar der knytter sig saa megen Synd til Pengene, kan det ikke nytte at raabe Fred, Fred overfor det sociale; naar de fleste Kirkegængere netop paa dette Omraade har deres svage Punkt, saa kan det ikke nytte at prædike imod Drikfældighed og Forlystelsessyge og Mormonerne: man sidder bare og bliver selvretfærdig, naar man hører om de Synder, som man af Guds Naade er nogenlunde fri for.

Bogen slutter med et lille kapitel på 11 sider om »Positivt ædruelighedsarbejde«. Det er mest praktiske råd om, hvordan man undgår alkohol, f.eks. ved at servere alkoholfrie læskedrikke i »smukke vinglas« eller ved at lade Landbohøjskolens professorer lede kampagner for mælkedrikning.

Selv om Warming vel stod Indre Mission tættest henviser han ved flere lejligheder til sin uenighed med mange af denne retnings synspunkter på socialt arbejde¹⁸⁸. I 1920'erne polemiserer han i Kristelig

Dagblad mod en udtalelse om at »Indre Mission har erklæret, at det sociale er dem aldeles uvedkommende«¹⁸⁹. Andre kirkelige retninger er der næsten ingen henvisninger til, men der forekommer indpakkede polemiske bemærkninger enkelte steder. Det må f.eks. være Tidehvervske bemærkninger af typen¹⁹⁰

Mennesket er Synder, ikke Spor andet en Synder, slet ikke tillige noget andet og mere.

han polemiserer imod, når han snusfornuftigt siger¹⁹¹:

Og Trods al den moderne Forkyndelses Tale om vor totale Umulighed og vor absolute Afhængighed af Gud, og om hvordan alt, hvad vi gør, er gennemsyret af Synd, saa er der alligevel ingen Tvivl om, at den store opmærksomme Pædagog i det Høje sidder og gør Forskel og undertiden glæder sig over Menneskers Fremskridt, selv om de endnu er gennemsyret af Synd. Hver Gren, som bærer Frugt, rensar han, for at den kan bære mere Frugt (Joh. 15,2); altsaa gives der virkelig Mennesker, som i Guds Øjne bærer Frugt.

Selv om Warming således synes at have fulgt med i den teologiske debat, er der ikke meget der tyder på, at han er præget deraf. Hans tanker er vedblivende overraskende gammeldags.

4.4. En sammenfatning: Jens Warming og Mads Vestrup

Hvis man skal sammenfatte skildringen af Jens Warming, kan det måske bedst gøres ved at sammenholde ham med Henrik Pontoppidans Mads Vestrup. Ganske vist er Mads Vestrup en langt mere radikal figur end Jens Warming: Hvor Vestrup stiller sig uden for det borgerlige liv bliver Warming indenfor. Ikke desto mindre har de mange ting fælles. Den styrende kraft i begges liv var kristendommen, og begge tolkede kristendommen som bl.a. et budskab om socialt arbejde. Begge kæmpede både i tale og gerning for de svageste stillede. Begge så de livet på jorden som en forberedelse til et evigt liv. Begge følte sig dårligt tilpas ved de mere konventionelle overfladiske omgangsformer mellem borgerskabets medlemmer. Warming endte aldrig som Mads Vestrup uden indflydelse isoleret med ubetydeligt dagbladsarbejde, men hans lidt kantede facon og utilpassede synspunkter var nok med til, at fakultetet holdt ham beskæftiget med forholdsvis bundne kurser i deskriptiv statistik. Mads Vestrups skæbne var bl.a. bestemt af en fattig opvækst, Jens

Warmings var derimod professorsøn fra det højeste københavnske borgerskab, så hans holdninger er vanskeligere at forklare. De bedre kår gav imidlertid også Warmings teologi en mere moderat form, han var aldrig nogen dommedagsprofet, og han tolkede hele tiden sin bibel med en betydelig del snusfornuft. Hans Vorherre kunne man tale fornuft med på en meget håndfast måde.

5. Sammenfatning: Westergaard, Birck og Warming indbyrdes relationer

I det foregående er de tre økonomiske professorer skildret hver for sig. Til slut skal ses lidt på deres indbyrdes forhold og foretages visse sammenligninger mellem dem.

Som nævnt allerede i indledningen var de samtidigt professorer i økonomi ved Københavns Universitet på en tid, da det samlede lærerkorps ved studiet kun bestod af en håndfuld mennesker, så de har kendt hinanden godt. Der er imidlertid ingen spor af tætte relationer imellem dem. De var for forskellige til at være på bølgelængde.

Birck har som den mest bramfri af dem formuleret sit syn på de to andre. Han er ikke overbevist om Warmings format¹⁹²:

Når jeg dør skal jeg længe pines i skærsilden. Det slipper den gode Warming for; han passerer direkte ind i himlen. Men når jeg endelig med lutret sjæl slippes ind får jeg en højere himmelsk placering end Warming.

Westergaard havde han respekt for, men måske ikke særlig meget sympati. På fakultetsmøderne klarede han sig efter sigende helst med et »Stemmer som Westergaard«¹⁹³, men han er også citeret for bemærkninger som »Westergaard har jødisk blod i sine aarer og hader derfor på gammeltestamentlig vis«¹⁹⁴ og om et maleri »Kan De se, hvor det lykkes maleren at få det jesuitiske ansigtsudtryk frem, som Westergaard undertiden kan have«¹⁹⁵.

Westergaard er en af de tre økonomer, der skriver nekrolog over Birck i Nationaløkonomisk Tidsskrift i 1933, hvilket var naturligt, da Bircks disputats byggede på Westergaards arbejder fra 1800-tallet. Nekrologen er påfaldende rensset for personlige bemærkninger om Birck. Det er en neutral analyse af Bircks videnskabelige arbejder fra disputatsperioden 1902-03, samt visse erindringer fra selve disputatsen, hvor Westergaard var officiel opponert.

Forholdet mellem Westergaard og Warming ved vi meget lidt om. Westergaard sad i professorbedømmelsesudvalget i 1911, da Warming var favorit, og Warming var Westergaards kandidat fra starten; han holdt imidlertid ikke fast, men accepterede kompromiskandidaten, den unge historiker Axel Nielsen.¹⁹⁶ Det var også Westergaard, der skaffede Warming et docentur på Landbohøjskolen¹⁹⁷, men ellers er der ikke nogen indikation af, at Westergaard som den store autoritet i dansk og europæisk statistik gjorde noget for at promovere Warming hverken nationalt eller internationalt eller havde noget blik for Warmings selvstændige ideer. Måske kan man slutte, at Westergaard havde en del sympati for Warming bl.a. på grund af hans kristne livssyn, men at heller ikke han havde så høje tanker om hans format.

Hvordan skal man nu 60-70 år efter deres død vurdere deres virke? Teologisk kan man vel sige, at Westergaard repræsenterede en i samtiden dominerende retning. Warming var allerede i sin levetid for tid; hans teologi med overvejelser om, hvordan fornuften og Biblen kan forenes hører nærmest middelalderens skolastik til, og mange af hans snusfornuftige moralske ræsonnementer har paralleller hos 1700-tallets rationalister. I virkeligheden er det mest interessante ved Warmings teologi vel, at så gammeldags synspunkter kunne trives så sent i de mest intellektuelle kredse i hovedstaden, for dertil må han som professor ved Københavns Universitet og professorsøn regnes. Når P.G. Lindhardt jvf. indledningen taler om »vantro videnskabsmænd« efter det moderne gennembrud, og Johannes Sløk taler om, at »mennesket tog magten« i renæssancen¹⁹⁸, så stiller Warmings eksempel spørgsmålstegn ved, hvor langt de nye tanker nåede ud. Meget af det gamle overlevede åbenbart langt ind i mellemkrigstiden, selv i meget akademiske kredse.

L.V. Birck var vel den af de tre, hvis tanker i højst grad tegnede fremtiden indenfor den teologiske debat. Som »Tidehverv« og 1940'ernes og 1950'ernes teologer sloges Birck med at formulere en tro, der kunne holde i en sækulariseret verden¹⁹⁹. Måske flirtede han endda i sin søgen som 1970'ernes og 1980'ernes unge med østens religioner. Med alle hans aktiviteter iøvrigt er der ikke noget at sige til, at han aldrig nåede en fuld afklaring, men ved sin relativt tidlige død måtte karakteriseres som »endnu på vej«.

Det sidste spørgsmål der skal tages op, er forholdet mellem de tres fagøkonomiske virke og deres teologi. Det forekommer her, at en række problemer som har været debatteret vedrørende udviklingen af de økonomiske teorier, og som ikke har fundet en tilfredsstillende løsning, let lader sig forklare, hvis de teologiske forhold tages i betragtning. Det har slået mange, hvor lidt gennemslag Warming havde, selv om hans

økonomiske ræsonnementer idag kan synes klare. Det kan i virkeligheden bedst forstås, hvis hans teologiske aktiviteter tages i betragtning. Som Gelting skriver²⁰⁰

I mellemkrigstidens kulturelle klima bidrog utvivlsomt også Warming's religiøse indstilling til hans isolation. Det var ulige lettere at se, at en statsvidenskabelig professor, der i menighedskredse holdt foredrag om Guds skaberplan overfor det økonomiske liv og som lod en årgang nyfødte passere 18-års alderen, var komisk, end at indse, at der var en vigtig erkendelse i den sætning, at kapital har ingen æterform.

Et andet mysterium i den økonomiske teoris historie er, hvorfor den matematiske nationaløkonomi, der havde en stærk stilling i Danmark omkring disse teories internationale gennembrud i 1870'erne bl.a. med bidrag fra Westergaard og den senere matematik-professor Julius Petersen, fuldstændig forsvinder i 1880'erne og 1890'erne. Dette synes lettest forklaret ved Westergaards social-kristelige vækkelse i slutningen af 1870'erne, der fik ham til at skifte fra matematisk-økonomisk forskning til statistisk-sociale undersøgelser, og som nok også afskar samarbejdet mellem Westergaard og den erklærede ateist Julius Petersen.

Videnskabens historie kan kun forstås, hvis videnskabsmændene betragtes som hele mennesker. Ikke kun deres faglige ideer, men også deres politiske og religiøse holdninger spiller en betydelig rolle for forståelsen af deres forfatterskaber, og det har man været tilbøjelige til at overse blandt vore dages stærkt specialiserede forskere. Økonomerne har holdt sig til økonomien og teologerne til teologien, men derved fås kun halve sandheder.

Litteratur

- Andersen, Otto (1941), Henrik Pontoppidan, *Tidehverv*, 15. årgang nr. 1, side 1-7.
- Andersen, Peder (1983), An introduction to and a translation of Warming's 1911-article »On rent of fishing ground« *History of Political Economy*, vol. 15, side 391-396.
- Banke, Niels (1976), Fire danske socialistiske skribenter, *Danske Økonomer*, Samfundsvidenskabeligt Forlag, København.
- Banke, Niels (1984), Harald Westergaard, S. Cedergreen Bech (red.) *Dansk biografisk leksikon*, København.
- Banning, Knud (1960), Kirken og storbyens nød, Københavns Indre Mission 1865-1887, i Hal Koch (red.) *Et kirkeskifte – studier over brydninger i dansk kirke- og menigheds-liv i det 19. århundrede*, København.
- Behrens, C. (1926), Johan Christian Ryge, i S. Dahl & P. Engelstoft (red.) *Dansk biografisk Haandleksikon*, Gyldendal, København.

- Birck, L.V. (1915), *Vigtige Varer. Deres Fremstilling, Forhandling og Beskatning*, København.
- Birck, L.V. (1917), *Aloysius Breve: Hinsides –*, København.
- Birck, L.V. (1928), *Den økonomiske Virksomhed I-II*, Gads Forlag, København.
- Birck, L.V. (1934), *Tre taler: Tidens Ungdom – Til Manddommen – Støvets Aar*, København.
- Birck, L.V. (1935), *Under højkapitalismen*, Martins Forlag, København (udgivet af N. Lindberg og F. Zeuthen efter Bircks død, mest med uddrag af »Den økonomiske virksomhed«).
- Black, R.D.C. (1977), *Papers and Correspondence of William Stanley Jevons IV*, London.
- Blüdnikow, Bent (1991), *Som om de slet ikke eksisterede*, København.
- Boserup, Mogens (1969), A Note on the Prehistory of the Kahn Multiplier, *Economic Journal*, Vol. 79, side 667-669.
- Boserup, Mogens (1976), Danske økonomer i 200 år, i *Danske økonomer*, Samfundsvidenskabeligt Forlag, København.
- Boserup, Mogens (1980), The International Transmission of Ideas: A small-country case study, *History of Political Economy*, Vol. 12, pp. 420-433.
- Brems, Hans (1987), Westergaard, Harald Ludvig, in *The New Palgrave – A dictionary of Economics*, Vol. 4, pp. 897-99.
- Broby-Johansen, Rudolf (1970), Røsten i Ørknen – L.V. Birck, i artikelsamlingen *Skrift i sand*, København.
- Buch, Magdalene (1915), Foreningen til opførelse af smaa kirker i København, i *Københavns Kirkesag 1890-1915*, G.E.C. Gads forlag, København.
- Christensen, Arthur & V. Seemann (1984), Niels Ludvig Westergaard. S. Cedergreen Bech (red.) *Dansk biografisk leksikon*, København.
- Christensen, Torben (1962), Origin and History of Christian Socialism 1848-54, Århus.
- Christensen, Torben (1976), Harald Westergaard og John Malcolm Ludlow. Optakten til den kristelig-social bevægelse i Danmark, *Kirkehistoriske samlinger*, 1976, side 292-326.
- Creedy, J. (1980), The early Use of Lagrange Multipliers in Economics, *Economic Journal*, Vol. 90, pp. 371-376.
- Dahlgaard, Bertel (1971), En politikers skønneste dyd, *Politiken* d. 17. februar.
- Dahlsgaard, Inga (1979), Marie Johanne Blom, i *Dansk biografisk Leksikon*, bind 2, Schultz forlag, København.
- Davidson, T. (1986), Westergaard, Edgeworth and the Use of Lagrange Multipliers in Economics, *Economic Journal*, Vol. 96, pp. 808-811.
- Dybdahl, Vagn (1978), De nye klasser, Bind 12 i Danstrup & Koch (red.) *Danmarks Historie*, Politikens Forlag, København.
- Francis, Emil (1944), En ungdomsven skriver -, i Axel Nielsen (red:) *Bogen om Birck*, København.
- Fortegnelse over et udvalg af professor, Dr. L.V. Bircks skrifter og artikler (1933), *Nationaløkonomisk Tidsskrift*, bind 71 side 401-414.
- Galbraith, John K. (1987) *Økonomiens profeter*, Gyldendal, København.
- Gelting, Jørgen H. (1964), Jens Warming, *Nationaløkonomisk Tidsskrift*, bind side 1-8 (optrykt i *Danske Økonomer*, 1976).
- Gelting, Jørgen H. (1976), Jens Warming, *Danske Økonomer*, Samfundsvidenskabeligt Forlag, København.
- Gloerfelt-Tarp, Bror (1944), Birck og hans Elever, i Axel Nielsen (red:) *Bogen om Birck*, København.

- Gloerfelt-Tarp, Kirsten (1944), Birck og Kvindesagen, i Axel Nielsen (red.): *Bogen om Birck*, København.
- Grane, Leif (1967) *Tidehverv – en antologi*, Gyldendals Uglebøger, København.
- Grønvold, P. (1943), Jens Warming, *Dansk biografisk leksikon*, bind XXIV, Schultz Forlag, København.
- Harms, C., Hans Raun Iversen, Mogens Miland & Erik Norman Svendsen (red.) (1990), *Omkring kirkefondet*, Religionspædagogisk Center, Frederiksberg.
- Helweg-Larsen, P. (1955), »Kirkens Venner« Korrespondance – Af Kirkefondets Forhistorie, i *Teologiske Studier II* Afd. nr. 15, G.E.C. Gads forlag, København.
- Helweg-Larsen, P. (1937), Harald Westergaard 19. april 1953 – 13. december 1936, *Dansk Kirkeliv*, Advent 1937, side 122-132.
- Hermansen, Karsten (1995), Arboe-Rasmussen-sagen i årene 1916-20, *Kirkehistoriske Samlinger 1995*, side 183-206.
- Iversen, Carl (1933), Harald Westergaard, *Børsen*, 19. april 1933.
- Jepsen, Jørgen Grunnet (1971), Den store revser, *Berlingske Tidende*, Kronik d. 17. februar.
- Jensen, Adolph (1939), Jens Warming 1973-1939, *Nationaløkonomisk Tidsskrift*, bind 77, side 205-210.
- Jensen, Arne (1976), Harald Westergaard i *Danske Økonomer*, København.
- Jensen, Ole (1976), Videnskaben er farlig, når den bliver en livsholdning, Inverview of Bent Henius, *Berlingske Tidende* d. 6. august 1976.
- Jevons, E.S. (1871, 1879, 1883), *Theory of Political Economy*, London.
- Karstensen, Asger (1940), *Et liv i politik*, København.
- Koch, Hal (1954), I anledning af »Kirkens Venner«s brevveksling, *Kirkefondets Årbog 1954*, side 5-13, optrykt i Harms m.f. (1990) side 273-280.
- Koch, Hans (1943), Harald Westergaard, *Dansk Biografisk Leksikon*, bind XXV, J.H. Schultz Forlag, København.
- Koed, Holger (1944), I samfundets tjeneste, i Axel Nielsen (red.): *Bogen om Birck*, København.
- Kærgård, Niels (1976), E.Ph. Mackeprang – økonometriens glemte danske pioner, i *Danske Økonomer*, Samfundsvidenskabeligt Forlag, København.
- Kærgård, Niels (1981), Grænsenytte teorien og den matematiske økonomis gennembrud i Danmark, *Juristen og Økonomen*, nr. 10.
- Kærgård, Niels (1983), Marginalismens gennembrud i Danmark og mændene bag, *Nationaløkonomisk Tidsskrift*, Vol. 121, pp. 20-42.
- Kærgård, Niels (1984), The Earliest History of Econometrics: Some neglected Danish contributions, *History of Political Economy*, Vol. 16, side 437-444.
- Kærgård, Niels (1995), Cooperation not opposition: Marginalism and Socialism in Denmark 1871-1924, i I. Steedman (ed.), *Socialism and Marginalism in Economics 1879-1930*, Routledge Press.
- Kærgård, Niels (1996), Denmark and the Marginal Revolution, i W.J. Samuels & J.E. Biddle (ed.), *Research in the History and Methodology of Economics*, Vol. 14, s. 247-258 JAI Press, Connecticut.
- Kærgård, Niels (1996a), *A Note about Danish pioneers in Mathematical Economics – why did they disappear* (upubliceret note).
- Kaarsted, Tage (1968), *Påskekrisen 1920*, Universitetsforlaget i Aarhus, Århus.
- Lange, H.O. (1915), De syv Punkter og Meninghedssamfundstanken, i *Københavns Kirkesag 1890-1915*, G.E.C. Gads Forlag, København.
- Lausten, Martin Schwarz (1983), *Danmarks Kirkehistorie*, Gyldendal, København.

- Lemcke, Gyrithe (1934), Marie Johanne Blom, *Dansk Biografisk Leksikon*, bind 3, Schultz Forlag, København.
- Lindhardt, P.G. (1953), *Morten Pontoppidan II 1894-1931*, Acta Jutlandica, Teologisk serie 5, Universitetsforlaget, Aarhus.
- Lindhardt, P.G. (1978), *Vækkelser og kirkelige retninger*, Forlaget Aros, Århus.
- Lindhardt, P.G. (1981), ... *sådan set*, Gads Forlag, København.
- Lindhardt, P.G. (1984), Henry Braem Ussing, S. Cedergreen Bech (red.) *Dansk Biografisk Leksikon*, 3. udgave, København.
- Lindhardt, P.G. & Jørgen Swane (1958), *To Høj Kirkemænd: Brevvexling mellem bisperne H. Stein og J. Swane*, Universitetsforlaget, Aarhus.
- Lunn, Villars (1986), *Tvesind – På sporet af en kreds i trediveerne*, København.
- Mackeprang, E.Ph. (ca. 1922), *Erindringer*, København (upubliceret og udateret manuskript).
- Madsen, Carl (1973), *Fortids møre mur – erindringer*, København.
- Marstrand, Even (1935), Menigheden og de sociale opgaver, *Højskolebladet*, 60. årgang, side 106-107.
- Marstrand, Even (1937), Harald Westergaard 1853-1936, *Højskolebladet*, 62. årgang, side 24-26.
- Marstrand, Even (1939), Jens Warming, *Højskolebladet*, 64. årgang, side 600-601.
- Mastermann, N.Ch. (1963), *John Malcolm Ludlow*, Cambridge.
- Morgan, Mary (1990), *The History of Econometric Ideas*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Møller, Kristian (1985), Professor eller profet? *Samvirke* 1985, nr. 7-8.
- Mørch, Søren (1986), *Det store Bankkrak*, København.
- Mørch, Søren (1988), En storkorsridder – en historie fra Gullaschtiden, i *Om Danmarks historie 1900-1920 – Festskrift til Tage Kaarsted*, Odense.
- Nationaløkonomisk Tidsskrifts redaktion (1937), Fortegnelse over et udvalg af professor Harald Westergaards skrifter, *Nationaløkonomisk Tidsskrift*, bind 75, side 246-261.
- Nielsen, Axel (1936), Harald Westergaard II, *Nationaløkonomisk Tidsskrift*, bind 74, side 393-395.
- Nielsen, Axel (red.) (1944), *Bogen om Birck*, København.
- Nybølle, Hans Cl. (1936), Harald Westergaard I, *Nationaløkonomisk Tidsskrift*, bind 74, side 385-392.
- Olesen Larsen, K. (1972), *Fra Esajas Kirken – Artikler fra et Kirkeblad*, Aros, Århus.
- Olesen Larsen, K. (1934), At være eller ikke være, *Tidehverv*, 8. årgang nr. 6 (optrykt i Grane, 1967).
- Prytz, Signe (1987), *Hanne Warming 1850-1920 – et liv set gennem breve*, København.
- Prytz, Signe (1984), *Warming – botaniker og rejsende*, København.
- Rindom Erik (1944), Under Tag med Dr. Birck, i Axel Nielsen (red:) *Bogen om Birck*, København.
- Schack, Tage (1943), Henrik Pontoppidan og Kirken, *Tidehverv*, 17. årgang nr. 7, side 75-84.
- Skjerbæk, Thorkild (1970), *Kunst og budskab – Studier i Henrik Pontoppidans forfatter-skab*, Gyldendal, København.
- Sløk, Johannes (1989), *Da mennesket tog magten*, Forlaget Centrum, Århus.
- Søe, N.H. (1965), *Dansk teologi siden 1900*, Gads Forlag, København.
- Toftegaard, Jens (1934), Lauritz Vilhelm Birck, *Dansk Biografisk Leksikon*, bind III, Schultz Forlag, København.
- Toftegaard, Jens (1943), Harald Westergaard, *Dansk Biografisk Leksikon*, bind XXV, Schultz Forlag, København.

- Toftegaard, Jens (1923), Til Professor Westergaards 70-aars dag I, *Nationaløkonomisk Tidsskrift*, Bind 61, side 90-104.
- Toftegaard, Jens (1936), Harald Westergaard III, *Nationaløkonomisk Tidsskrift*, bind 74, side 395-398.
- Topp, Niels-Henrik (1981), A Nineteenth-century multiplier and its Fate: Julius Wulff and the Multiplier theory in Denmark, 1896-1932, *History of Political Economy*, Vol. 13, pp. 824-845.
- Topp, Niels-Henrik (1992), *Litteraturfortegnelse for Jens Warming*, København.
- Torm, Frederik (1944), Endnu paa Vej -, i Axel Nielsen (red:) *Bogen om Birck*, København.
- Ussing, Henry (1915), Grundtræk af Kirkesagens Historie, i *Københavns Kirkesag 1890-1915*, G.E.C. Gads Forlag, København.
- Vind, Karl (1976), Bing og Julius Petersen, En episode i økonomisk teori i Danmark, i *Danske Økonomer*, Samfundsvidenskabeligt Forlag, København.
- Vind, Karl (1980), Matematisk Økonomi, *Forskning og Samfund*, Særnummer.
- Warming, Jens (1906), Anmeldelsen af Mackeprang 1906. *Nationaløkonomisk Tidsskrift*, Vol. 44, pp. 513-518.
- Warming, Jens (1911), *Arbejds løn og Rente. En teoretisk studie med et Tillæg om Prisniveauet*, København.
- Warming, Jens (1920), Indtægtskontrol eller Priskontrol, *Nationaløkonomisk Tidsskrift*, 58. årgang side 113-152.
- Warming, Jens (1932), International difficulties Arising out of the Financing of Public Works during Depression, *Economic Journal*, Vol. 42, pp. 211-224.
- Warming, Jens (1934), *Sociale breve til menigheden*, København.
- Westergaard, Harald (1876), Den moralske Formue og det moralske Haab, *Tidsskrift for Mathematik*, Vol. 6, pp. 11-15.
- Westergaard, Harald (1881), Spørgsmaalet om Alderdomsforsørgelse, *Nationaløkonomisk Tidsskrift*, bind 18, side 1-30.
- Westergaard, Harald (1885), *Fra Forargelse til Tro*, København.
- Westergaard, Harald (1890), Den kirkelige Nød i Kjøbenhavn, *Fra Bethesda*, nr. 44 side 721-729 optrykt i Harms m.f. (1990) side 97-102.
- Westergaard, Harald (1891), *Indledning til Studiet af Nationaløkonomien*, København.
- Westergaard, Harald (1896), Den ældre Nationaløkonomis Opfattelse af det sociale spørgsmål, *Indbydelsesskrift til Kjøbenhavns Universitets Aarsfest til erindring om Kirkens Reformation*, København.
- Westergaard, Harald (1909), Minder og Indtryk fra min Studentertid, *Studenterhjemmets Julebog*, V. Pios Boghandel, København.
- Westergaard, Harald (1912), John Malcolm Ludlow, *Nationaløkonomisk Tidsskrift*, bind 50, side 77-80.
- Westergaard, Harald (1915), Fra Kirkesagens Begyndelse, i *Københavns Kirkesag 1890-1915*, G.E.C. Gads Forlag, København.
- Westergaard, Harald (1921), Knut Wicksell, *Nationaløkonomisk Tidsskrift*, bind 59, side 539-540.
- Wieth-Knudsen, K.A. (1931), *Mit videnskabelige Livs Drama*, København.
- Winding Pedersen, Hans (1976), L.V. Birck, i *Danske Økonomer*, Samfundsvidenskabeligt Forlag, København.
- Zeuthen, F. (1923), Til Professor Westergaards 70-aars dag II, *Nationaløkonomisk Tidsskrift*, Bind 61, side 105-113.

Noter

1. Se Lindhardt (1978) side 161.
2. Ole Jensen (1976).
3. Palgraves Dictionary of Economic Science (1988).
4. Den fjerde er Frederik Zeuthen (1888-1959), der også havde tætte relationer til kirkelige kredse. Hans far var ganske vist professor i matematik, Hieronymus Zeuthen, men ellers er slægten præget af præster og Indre Missions anden landsformand var hans onkel. Hieronymus Zeuthen fik Frederik Zeuthen i tredje ægteskab, efter at hans to første hustruer var døde unge. Disse to første ægtefæller var søstre, og søstre til Jens Warmings mor.
5. Se f.eks. artiklerne om den alle i Danske økonomer (Jensen (1976), Gelting (1964) og Winding Pedersen (1976)).
6. Lausten (1983).
7. Også hun var af kendt familie. Skuespiller J.C. Ryge (1780-1842) var hendes fader. Han var indbegrebet af scenehelten i 1800-tallets 1. halvdel. Hans ord klang »som Sværds slag mod Kobberskjolde« sagde Bourmonville, og Carl Behrens (1926) karakteriserer ham som »det sidste Skud af ægte nordisk Heltekraft på Scenen«.
8. Viggo Westergaard (1849-1926) endte som vandbygningsdirektør med et betydeligt ansvar for udbygningen af en lang række kyst- og havneanlæg, specielt ved vestkysten, bl.a. var han en nøglefigur ved udbygningen af Esbjerg havn.
9. Se Kærgård (1981, 1983 og 1996) og Vind (1976) og (1980).
10. Creedy (1980). Brevet er optrykt i Black (1977).
11. Davidsen (1986).
12. Frederik Christian Krebs (1814-1881) var cand.med. fra 1841. Han var 1871-81 stiftsfysikus på Fyn. En aktiv samfundsdebatør, der bl.a. en kort overgang i 1864-65 var redaktør af »Berlingske Tidende«, og som selv udgav bl.a. »Den danske Bonde i vore Dage« (1870) og »Individualisme og socialisme« (1872). Han var medlem af »Kommissionen til Fattigvæsenets ordning af 1869« og af »Arbejderkommissionen af 1875«. Han blev æresdoktor i medicin i 1879.
13. Om Ludlow se Westergaard (1912), Christensen (1962) og Masterman (1963). Ludlow og Westergaards forhold er nærmere diskuteret i næste afsnit.
14. Westergaard (1881) side 1-2 og Axel Nielsen (1936) side 393.
15. Nationaløkonomisk Tidsskrift (1937).
16. Banke (1984) side 437.
17. Jensen (1976) side 245.
18. Boserup (1976) og (1980).
19. Se bl.a. Vind (1976), Kærgård (1981 og 1983) for diskussioner af episoden.
20. Kærgård (1996a).
21. Westergaard (1921).
22. Galbraith (1987) side 197.
23. Se Kærgård (1976 og 1984) og Morgan (1990).
24. Koch (1943) side 409.
25. Han er dog nok kristent opdraget, idet han i 1885, taler om »den der har vundet sin Barnetro igen, efter at have været Fritænker —«. Westergaard (1885) side 24.
26. Westergaard (1909) side 19-20.
27. Westergaard (1909) side 21.
28. Westergaard (1909) side 22.
29. Westergaard (1885) side 3.

30. Westergaard (1885) side 21.
31. Disse møder og Westergaards indlæg er omtalt i enhver kirkehistorie, se f.eks. Lausten (1983) side 266-285.
32. Se f.eks. Ussing (1915) og Westergaard (1915).
33. Koch, 1954, side 5.
34. Helweg-Larsen (1955) side 48.
35. Helweg-Larsen (1955) side 49.
36. Helweg-Larsen (1955) side 74.
37. Helweg-Larsen (1955) side 50-51.
38. Helweg-Larsen (1955) side 49.
39. Helweg-Larsen (1955) side 75.
40. Westergaard (1890), her citeret efter Harms m.fl. (1990) side 100.
41. Westergaard (1890), her citeret efter Harms m.fl. (1990) side 101.
42. Se Lange (1915).
43. Lindhardt & Swane (1958) side 241.
44. Lindhardt & Swane (1958) side 397.
45. Lindhardt og Swane (1958) side 426.
46. Lindhardt og Swane (1958) side 451-452.
47. Lindhardt og Swane (1958) side 488.
48. Lindhardt og Swane (1958) side 450.
49. Lindhardt (1978) side 165-66.
50. Lausten (1983) side 277.
51. Marstrand (1937) side 26.
52. Lausten (1983) side 279.
53. Lindhardt (1953) side 249-250.
54. Ussing (1915).
55. Om Fernando Linderberg (1854-1914) og hans »religiøse socialisme« se Banke (1976), Lausten (1983) og Christensen (1976).
56. Konflikten er gennemgået i detaljer i Christensen (1976).
57. Christensen (1976) note 131.
58. Banke (1976).
59. Arboe-Rasmussen-sagen er nøjere beskrevet i f.eks. Hermansen (1995).
60. F.eks. Helweg-Larsen (1937) side 132.
61. Dybdahl (1965) side 332.
62. »De dødes Rige« er først og fremmest en kritisk analyse af den kirkelige aktivisme som Ussing og Westergaard var de ledende talsmænd for, og skildringen er så realistisk, at P.G. Lindhardt i sin biografi af Ussing taler om, at han »er glimrende karakteret som pastor Stensballe i Henrik Pontoppidans *De dødes Rige*«, Lindhardt (1984) side 203.
63. Se Lindhardt (1953) side 112.
64. Mackeprang (1922) side 33.
65. Jepsen (1971) og Dahlgård (1971).
66. Se Broby-Johansen (1970).
67. Madsen (1973) side 132.
68. Lunn (1986) side 29.
69. Broby-Johansen (1970) side 144.
70. Se f.eks. Blüdnikow (1991) side 48-92.
71. Torm (1944).
72. Francis (1944).

73. Francis (1944).
74. Birck (1927) side 444.
75. Birck (1927) side 196-197.
76. Koed (1933) side 80-81.
77. Birck (1922 ell. senere).
78. B. Gloerfeldt-Tarp (1944) side 66.
79. Nielsen (1944) side 216.
80. Citeret efter K. Gloerfeldt-Tarp (1944) side 135.
81. K. Gloerfeldt-Tarp (1944) side 137.
82. En af de stærkt kritiske er Blüdnikow (1992), der taler meget om Bircks »dæmoniske« side.
83. Se f.eks. Karstensen (1940).
84. Parallellerne til J. Christmas-Møllers skæbne efter 2. verdenskrig er tydelige. Om Bircks rolle i 1920 se f.eks. Kaarsted (1968).
85. Birck (1934) side 14-15.
86. Birck (1934) side 17.
87. Birck (1934) side 16.
88. Hvad han satte meget pris på, selv om han levede meget spartansk, fordi »formue er det eneste, der giver fuld uafhængighed«. Hvad han også udnyttede i fuldt mål, f.eks. fik han et favorabelt tilbud om tilknytning til ØK samtidig med behandlingen af trustlovgivningen i 1918-20, men han svarede H.N. Andersen »Jeg lader mig hverken binde med Jern- eller Guldlænker« (Karstensen, 1940, side 52).
89. Rindom (1944) side 178.
90. Rindom (1944) 176.
91. Koed (1944) side 74.
92. Francis (1944) side 15.
93. Gloerfeldt Tarp (1944) side 126-27.
94. Broby-Johansen (1970).
95. Francis (1944) side 14.
96. F.eks. Francis (1944) side 14 og Broby Johansen (1970) side 139.
97. Venskabet mellem Torm og Birck er veldokumenteret. Torm skriver forord til Bircks rektortaler og et kapitel i »Bogen om Birck«, og Lindhardt (1981) omtaler både Birck og hans venskab med Torm i forbindelse med den økonomiske krise i 1931:
 Det gik så vidt at jeg lod mig orientere om valutaproblemer gennem et foredrag af den berømte, for sit vid højt ansete, nationaløkonom, professor L.V. Birck, iøvrigt en »religiøs personlighed« og ven af Torm. Jeg var meget optaget af hvad han sagde, men nogen dybere forståelse af verdensøkonomien blev ikke grundlagt (side 48).
 Venskabet mellem den uortodokse Birck og Torm er også interessant til en nuancering af karakteristikken af Torm, der normalt karakteriseres som tenderende til det »forældede og traditionsbundne«, og som bestemt »ikke morsom«, se f.eks. Lindhardt (1981) side 29 og Søe (1965) side 86-89.
98. Birck (1934) side 22-23.
99. Birck (1917) side 64 og Torm (1945) side 160.
100. Birck (1917) side 7.
101. Birck (1934) side 21-22.
102. Birck (1917) side 13.
103. Birck (1917) side 16-17.
104. Birck (1917) side 70.
105. Birck (1917) side 22-23.

106. Birck (1917) side 23.
107. Birck (1917) side 71. Det er interessant at se, hvor tæt disse synspunkter ligger på nogen af Tidehvervs formuleringer, se f.eks. K. Olesen Larsen:
 Nadveren blev efterhånden også til en magisk, hellig handling og et offer, og så fik man naturligvis brug for offermestre eller offermænd, og »præsterne« blev til rigtige præster, mens det at høre og forkynde evangeliet trådte i baggrunden. Det hænger naturligvis sammen med, at kirken, der jo oprindeligt ikke var andet end dem, der hørte på Jesus, efterhånden blev til en frelsesanstalt, der sad inde med Guds nåde, efterhånden opfattet som et særligt overnaturligt stof fremstillet af offermændene, der gennem den særlige indvielse var kommet i besiddelse af en magisk kraft (Olesen Larsen (1972) side 177).
108. Birck (1917) side 36.
109. Birck (1917) side 29-30.
110. Birck (1917) side 39.
111. Også i lyset af dette Birck-synspunkt, er Bircks venskab med Torm interessant. Netop omkring 1920 udvikledes i Tyskland den religionshistoriske skole »der truede med at gøre kristendommen til en religion blandt mange« men »Torms indflydelse bidrog til at de religionshistoriske forskninger ikke fik synderlig indpas i Danmark« (Søe, (1965) side 102).
112. Birck (1917) side 45.
113. Birck (1917) side 47-48.
114. Birck (1934) side 31. Også disse formuleringer ligger tæt på nogen af K. Olesen Larsens synspunkter:
 Kristendommen foregår udelukkende i nutiden; fortiden er forbi, og fremtiden er jo endnu ikke kommet. Det gælder derfor ikke om at have troet eller være kommet til troen, men om at tro. Man kan ikke tro på forskud og heller ikke vente med at tro til en belejliger tid (Olesen Larsen (1972) side 113).
115. Birck (1917) side 47.
116. Birck (1917) side 60-61.
117. Birch (1934) side 43.
118. Birck (1934) side 45-46.
119. Nielsen (1944) side 218.
120. Se bl.a. Andersen (1941), Schack (1943) og Skjerbæk (1970).
121. Favsingholm, kap. 5.
122. Vandrepæsten, kap. 8.
123. Birck (1935) side 126-27, Under Højkapitalisme.
124. Møller (1985).
125. Møller (1985) side 58.
126. Jensen (1939) side 210.
127. Gelting (1964).
128. Boserup (1969) og Topp (1981).
129. Andersen (1983).
130. Kærgård (1984).
131. Ålegårdene behandles i en artikel på 7 sider i Nationaløkonomisk Tidsskrift, identifikationsproblemet er én side i en boganmeldelse. Kun indkomstdannelsen følges op bl.a. med en artikel i Economic Journal, der dog først kommer i 1932 efter, at teorien i 1931 var publiceret internationalt; pionerarbejderne på dette område fra 1928 og 1931 kommer i »Gads danske magasin« – ikke det mest naturlige sted at publicere teoretiske nydannelser i nationaløkonomien.

132. Jensen (1939) side 206.
133. Det er bedømmelsesudvalget ved denne stillingsbesættelse, der omtales i afsnit 5. Wieth-Knudsen, der senere blev professor i Trondheim (ved Norges tekniske højskole) beskriver forløbet set fra en ansøgers side i Wieth-Knudsen (1931). Forløbet er også beskrevet i Kærgård (1976), hvor det med Mackeprang som kilde formodes at Warming, Wieth-Knudsen, Mackeprang og Axel Nielsen fra starten havde hver 2 tilhængere i bedømmelsesudvalget.
134. Jensen (1939) side 210.
135. Marstrand (1939) side 600-601.
136. I et brev med kommentarer til et tidligere udkast på dette papir.
137. Faderen er bl.a. beskrevet i Prytz (1984), og man får først og fremmest indtryk af en såre flittig mand, der bruger al sin tid på arbejde. Da han er 65 år skriver han til en datter: »Jeg ville så gerne have lov at leve endnu en stund og arbejde. Livet er så rigt på arbejdets glæder, og jeg vil gerne nyde det en stund endnu.« (Prytz (1984) side 140).
138. Prytz (1984) side 121.
139. Prytz (1984) side 174.
140. Jens Warming og hans søster var som børn model for Anton Dorph's maleri »Kristus, der velsigner de små børn« i Holmens Kirke (se Prytz (1987) side 28).
141. Prytz (1987) side 64 og 116.
142. Som hun finder »velskreven og tankerig« men billigelsen af selvmord finder hun »formastelig«. (Prytz (1987) side 109).
143. Prytz (1987) side 69 og 129.
144. Prytz (1987) side 71.
145. Prytz (1987) side 93 og 99.
146. Prytz (1987) side 95 og 107.
147. Prytz (1987) side 118.
148. Prytz (1987) side 124.
149. Prytz (1987) side 114 og 149.
150. Prytz (1987) side 139.
151. F.eks. et brev til svigerinden Margrethe Pontoppidan: »Egner din brors »Skyer« sig til højt læsning for de ældste af børnene; er den anstændig« (Prytz (1987) side 69) eller i et brev til en datter om forfatterinden Ingeborg Raunkier, »Jeg synes hun burde komme hjem til manden – vi trængte meget mere til lykelige hjem, end til gode bøger« (Prytz (1987) side 147). Møder i Bethesda omtales også jævnligt, f.eks. Prytz (1987) side 139.
152. Prytz (1987) side 56.
153. Prytz (1987) side 71 og 123.
154. Moderen læser f.eks. en bog af Georg Brandes (som hun dog ikke vil støtte ved at købe bogen), og finder den »fængslende«. »Man har jo hørt så meget ondt om ham, at det er helt godt at få øje på noget godt hos ham. Tante Julie og Carl så lidt forelegne ud, da jeg fortalte dem om min – i deres øjne – ugudelige nydelse, men når mine fjender præsterer noget udmærket vil jeg have lov at finde det udmærket.« (Prytz (1987) side 98).
155. Prytz (1987) side 69.
156. Prytz (1987) side 140.
157. Prytz (1987) side 85.
158. Prytz (1987) side 91, 94 og 103.
159. Prytz (1987) side 119.

160. Prytz (1987) side 122.
161. Prytz (1987) side 134.
162. Prytz (1987) side 99.
163. Prytz (1987) side 106.
164. Denne liste startede med at få valgt frk. Johanne Blom i 1909 og hun fik så i 1917 følge af Jens Warming og frk. Th. Daugaard (se Warming (1934) side 98). Johanne Blom var en markant pioner for kvindesagen. Da hun blev valgt i 1909, var det første gang kvinder havde stemmeret til kommunale organer og flere år før de fik stemmeret til Rigsdagen. Ene mand havde hun en betydelig indflydelse, da hun var tungen på vægtskålen i Borgerrepræsentationen. Hun var lærerinde, og en foregangsfigur indenfor håndarbejde- og skolekøkkenundervisning, fra 1916 til 1928 var hun håndarbejdsinspektør for hele landet. Hun var aktiv i arbejdet for opførsel af små kirker i hovedstaden og (bl.a. som medlem af den 2. ærdelighedskommission) i afholdsarbejde (om Johanne Blom, se Dahlsgaard (1979) og Lemche (1934), om kvindernes arbejde for små kirker i hovedstaden, se Buch (1915)).
165. Warming (1929) side 125-126 og Gelting (1976) side 309.
166. Se Topp (1992). Topp anfører selv at listen langt fra er fuldstændig.
167. Marstrand (1939) side 600.
168. Jensen (1939) side 205-206.
169. Boserup (1976) side 27-28, jvf. også side 137 ovenfor.
170. Warming (1934) side 4.
171. Warming (1934) side 6.
172. Warming (1934) side 27.
173. Warming (1934) side 26.
174. Warming (1934) side 10- .
175. Warming (1934) side 51.
176. Man kan f.eks. ikke undlade at spekulere over Warmings syn på fri abort og de moderne medicinsk-etiske problemer ud fra synspunktet: »Hvad Brug var der for Kærlighed, hvis ingen savnede noget? Og naar nogle er født med en saa svag Natur, at de synes forudbestemte til Lidelse i særlig Grad, saa stiller dette os vel ogsaa den Opgave at forebygge, at saadanne Individuer fødes, efter et nøje Studium af Arvelighedens og Forplantningens Love« (Warming (1934) side 14).
177. »Men vi har ingensomhelst Garanti for, at Fremskridtet kan blive ved uden Grænse, eller for at Fremtidens Opgaver bliver ligesaa overkommelige som Fortidens. Vi har tværtimod de nævnte Bibelord om Hunger, og saa forskellige mistrøstige Beregninger om, hvor længe Verdens Kulforraad o.lign. kan vare. Det er da muligt, at en fortsat Tilvækst i Folketal vil føre til en Nedgang i Velstand af alvorligere Karakter, end den Fortiden kendte; og maaske derefter muligt, at man endnu en Gang eller to kan gøre en Kraftanstrengelse, der atter udsætter Nedgangen, f.Eks. ved at man lærer at udnytte Solenergien direkte eller Atomenergien, eller lærer at forudsige Sommerens Vejrlig, saa at man kan indrette Agerbruget derefter; men maaske alligevel muligt, at man tilsidst maa se den Sandhed i Øjnene, at nu gaar det tilbage, og at man selv uden nogensomhelst yderligere Tilvækst i Folketal ikke har nok af Kul og Olie m.m. I saa Fald maa man vende tilbage til en Teknik, som ikke kræver saa meget Kul: og man maa maaske som Kineserne gøre Hestenes Arbejde mod at faa Hestenes Havre og opgive den animalske Føde, fordi det repræsenterer et uhyre Spild af Næringsværdi naar Planteføden skal passere Dyret« (Warming (1934) side 22-23).
178. Warming (1934) side 57.
179. Warming (1934) side 67-69.

180. Det samme gælder selvfølgelig ifølge Warming også på det økonomiske område:
»Alligevel kan vi være sikker paa, at Gud følger Krisen med vaagen Opmærksomhed, og at han i al Stilhed hjælper i mange enkelte Tilfælde, hvor han ser, at nogen er ved at blive overbelastet« (Warming (1934) side 73).
181. Warming (1934) side 69.
182. Warming (1934) side 81.
183. Warming (1934) side 81.
184. Warming (1934) side 95-96.
185. Warming (1934) side 123-124.
186. Warming (1934) side 125.
187. Warming (1934) side 147.
188. Det er klart, at dette er en direkte fortsættelse af de store stridigheder i Indre Mission mellem bl.a. Vilhelm Beck og Harald Stein om »Ordmission« contra »Gerningsmission«, se Banning (1960).
189. Se Warming (1934) side 79-80 og Kristelig Dagblad 15. og 22. februar 1926.
190. Olesen Larsen (1934) eller Grane (1967) side 100.
191. Warming (1934) side 71.
192. Citatet findes bl.a. hos Boserup (1976) side 28.
193. Winding Pedersen (1976) side 266.
194. Mackeprang (1922) side 33.
195. Koed (1944) side 76.
196. Mackeprang (ca. 1922) og Wieth-Knudsen (1931).
197. Prytz (1987) side 117 og Wieth-Knudsen (1931) side 31-33.
198. Sløk (1989).
199. Se f.eks. Svend Bjergs analyse af de store Århus-teologer (Bjerg (1994)).
200. Gelting (1976) side 315.

Summary

The three economists Harald Westergaard (1853-1936), Laurits V. Birck (1871-1933) and Jens Warming (1873-1939) were all active as professors at The University of Copenhagen at the same time; in fact they were three out of four professors in economics during the period 1919-1924. (Jens Warming became professor in 1919 and Harald Westergård had retired in 1924). Even though they were economists all of them participated intensively in the ecclesiastical debate of the time.

Harald Westergaard was a main figure in the circles, who established churches in the working-class districts of Copenhagen and he was at the same time very active in Christian movements for social reforms. He was very interested in alcohol politics and the temperance movement, too. During the whole period 1885-1936 he was the leading layman in the Danish church; he was a member of a considerable number of committees and organisations, he gave a countless number of talks and lectures and wrote an equal number of articles and paragraphs about religious questions.

Jens Warming was a rather strange person. His contemporaries considered him as being a bit odd. He worked carefully with voluminous statistical descriptions of Danish society. But in between there were theoretical arguments years ahead of his time. His Christianity was characterized by a combination of naïveté and a matter-of-fact outlook e.g. in long discussions of God's meaning of the economic cycles.

L.V. Birck was besides his work at the university active in journalism and politics – he was a member of the Danish parliament 1903-1910 and 1918-1920 and played an important role in Danish politics a number of times. He wrote under the signature of »Dr. Aloysius« a number of newspaper articles and in 1917 a small book about religious questions. He was an unorthodox religious man and found valuable elements both in Christianity and Buddhism.

In the article the careers and religious activities of these three persons are described. It is shown that there were important links between their religious attitude and their economic research; it is for instance remarkable that at the same time when Harald Westergaard was saved, his research changed rather drastically from pure mathematical economic theory to statistical investigation of the mortality rates in different social groups.